No. २१९५

Title परमार्थसारः सटीकः

Author अभिनवगुप्तः योगराजः

Extent ४८ Age ४

Subject भक्तिशास्त्रं

2175

E. 3 48

Page No. 30 double
Page No. 31 Missing

परमार्थसार: सटीक:

४८ पत्र

२२८५

ॐ

ॐ ॐ श्री शिवाय नमः ॥ ॐ नमः सरस्वत्यै ॐ विश्वोपि जगन्मूर्त्तीशपानो यः स जयत्यजः
प-टी- स्वात्मप्रच्छादने क्रीडाविदग्धः परमेश्वरः योयं व्यधायि गुरुणा युक्त्या परमार्थसारसंक्षेपः
१ विवृतिं करोमि मलहीमस्मिन्निह हृत्तमोर्थितो योगः इह शिवाद्वयशासने देहादिप्रमातृता
प्राधान्यसंकल्पसमुत्थशंकातंकालस्य संशयादिरूपविघ्नौघप्रसरध्वंसपूर्विकां शा
स्त्रनिष्पत्तिं मन्यमानः परिमितप्रमातृताधर्माद्याकारेण चिदानंदैकघनस्वात्मदेव
तासमावेशशालिनीं समस्तशास्त्रार्थसंक्षेपगर्भां प्रथमतस्तावत्परमेश्वरप्रवणतो प्रमातृप्रमेयरूपस्य
सामंतमायावरणं परामृषति ॐ परं परस्थं गहनादनादिमेकं निविष्टं बहुधा गुहासु सर्वालयं सर्वचराचर जगतो विश्रान्तिस्थानं ॥
शालं संश्रये स्थं त्वामेव शंभुं शरणं प्रपद्ये १ त्वां सर्वप्रमातृस्फुरत्तासारस्वात्मदेवतारूपमेव शंभुमनु जगज्जडविश्वरूपतया निष्ठंतं।
स्वा- त्तमं श्रये स्वभावसत्तात्मकं शरणं त्राणं त्वत्समावेशसमापत्त्ये संश्रये एवकारः शंभुस्वात्म
देवताकारमेव प्रपद्ये न पुनर्मायान्तर्वर्तिनं केचिद्भिन्नं देवमित्यन्ययोगव्यवच्छित्तिं
अन्यच्च किंभूतं परं पूर्णं चिदानंदैकात्मानं क्रियाशक्तिनिर्भरमनुत्तरस्वरूपं तथा पर

स्येगहनादिति गहनान्मायाभिधानात्तत्वान्तरस्मिन्नरणएव शिवादिविद्यातत्वपर्यंते शुद्धाध्व
तस्यप्रच्यवस्तुङ्गा सिन्नान्या द्वर्षो=२ नि स्वरूपे तिष्ठते न पुनस्तत्तदवस्थावैचित्र्येणापि स्फुरतस्तातः परस्मात्पूर्णात्स्वरूपात्तस्य प्रच्यवो भ
वति यदुक्तं जाग्रदादिविभेदेपि तदभिन्ने प्रसर्पति निवर्तते निजान्नैव स्वरूपादुपलब्धृतेति स्पंद
शास्त्रे अनादिं पुराणं सर्वप्रतीतीनामनुभवितृतया प्रमातृत्वेनानादिसिद्धत्वात् एकमित्यसहाय
चिदेकेन स्फुरणात् भेदस्यानुपपत्तेः तथानिविष्टमित्यादि एवंजातीयमपि स्वस्वातंत्र्येण बहुधा
नानाप्रकारैर्भेदैर्ब्रह्मरुद्रेन्द्रतत्तद्रूपात्मक्षुद्रास्वतयाविष्टं चेतनरूपेणि स्वयेजडाजडात्मनामाभा न्ग
माना स्यानत्वं प्रमातृतया स्थित इति यावत् अत एव सर्वालयमिति सर्वस्य रुद्रदेवादिप्रमातृप्रमेय तं
रूपस्य जगत आलये विश्रांतिस्थाने सर्वमिदं किल पूर्णप्रमातरि स्थितं सद्ग्राह्यग्राहकयुगला
पेक्षया उन्मग्नमिव भेदेन प्रकाशमानं नानारूपैर्विपरिवर्तते अन्यथैतत्प्रकाशाद्भिन्नस्य स सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृ
त्त्वैव न स्यात् अतइदं विश्वमिति सर्वनामप्रत्यवमर्शः नैतावता भगवतः सर्वसंकीर्णस्व त्वादिगुणगणयु
रूपमित्याह सर्वचराचरस्यमिति सर्वमिदं यत्नडाजडस्वभावं विश्वं तद्रूपतया तिष्ठते क कालद्रुप्रमातारः द्रद्राद्याः पितामहा नाघटपटादिपदा
र्यमात्रज्ञानयुक्ताः हेत्रस्त्राश्रस्सदादयः येपञ्चावरणमुच्यंते=५

एतस्य जगतः प्रकाशाद्भिन्नस्येत्यन्यादृष्टो=२

प-टी-
२ तोऽस्मि सर्वस्य यतः स्वयमेव विभाति ततः सर्वमिदं त्वमेवेति न्यायेन हि व्यतिरिक्तस्यान्यस्याप्रकाश्य-
मानस्य कार्यत्वानुपपत्तेः। भोक्तैव भोग्यभावेन सदा सर्वत्र संस्थित इति भगवानेव तथा तथा चका-
स्ति इत्येवं एवंविधं त्वामनुत्तरं सर्वस्य स्वात्मदेवतात्मस्वरूपं पराद्वैतचमत्कारसारमपि गृहीतनाना-
त्वमथ चात्मनाखेदितं स्वस्वातन्त्र्यपरमाद्वयप्रकाशस्वरूपं भगवन्तं शंभुं प्रपद्ये शरीरादिरूढि-
मादृंकारग्रहणीकारेणाह शंत्वामेव स्वात्मानं पराद्वैतचमत्कारस्वरूपं समाविशामीति यावत्
अनेन ग्रहणकवाक्येन परमोपादेयात्मस्वभावसमावेशमयीं दशामुपदिशता गुरुणा वक्ष्य-
ख्यापितः माणाद्वयोपादेयतया सकलग्रन्थार्थोपक्षेपः कृतः॥ एवं प्रकारेण तात्पर्यमुद्देशस्वरूपं
स्तुतिद्वारेण प्रतिपाद्येदानीं शास्त्रावतारमभिदधत्संबन्धाभिधेयादियं प्रयोजनादार्यद्वयेनाह ।१ कथं ग्रन्थकारः आर्याद्वयमादर्शे=४
गर्भादिवासपूर्वकमरणान्तकदुःखचक्रविभ्रान्तः। आधारं भगवन्तं शिष्यः पप्रच्छ परमार्थम्॥
आधारकारिकाभिस्तं गुरुरभिभाषते स्म तत्सारं। कथयत्यभिनवगुप्तः शिवशासनदृष्टियो-
गेन॥ कश्चिद्भगवत्प्रसादात्समुत्पन्नवैराग्यः संसाराद्विरतमतिः गुरोः शासनीयोऽस्मीति

मत्वा सकुदुमाधारं भगवंतं शेषाख्यं मुनिं सम्यगाराध्य परमार्थोपदेशं स्वत्रं पृष्टवान् तदात
योग्यतापरिपाकस्वरूपपरिशीलनक्रमेण तं शिष्यं विगलितान्तःकरणं मत्वा सोप्यनन्तनामा योनिः
शेषशास्त्रोपदेशज्ञः परमार्थसारनाम्नाधारकारिकाभिरित्यपराभिधानग्रंथेन सांख्यनयो
क्तोपदेशानुसारेण प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानात्परब्रह्मावाप्तिरित्येवमेनं शिष्यं प्रोक्तवान्
अस्यावेवब्रह्मोपदेशः परमाद्वयस्वरूपप्रकाशनेनाद्यदृष्ट्या प्रतिपादितः सन्युक्तियुक्तो भवतीति म ति
त्वा सर्वजनमनुग्रहीतुं परमाद्वयशैवनययुक्त्या गुरुरभिनवेनालोकितेन चित्तचमत्कारस्फारे
ण गुम्फिताः सरहस्य इति सोयं९णपनामात्तगावलिसत्सारं तस्य परमोपदेशस्य यत्सारं वै
दध्नो नवनीतमिवोपादेयं परानुग्रहप्रवृत्तः सन्प्रतिपादयतीत्येवं संबंधाभिधे
३ याभिधानप्रयोजनान्यत्र उपपादितानि नेह पुनः शास्त्रगौरवभयात्प्रतन्यंते
कीदृशः स शिष्य इत्याह गर्भाधिवासेति गर्भाधिवासप्रारंभं जायतेऽस्ति।

भागानां विकारप्रवनेमिम्बक्रधारा=१

प॰टी॰ २ वर्धतेविपरिणामत्यपक्षीयतेविनश्यतीतिनमद्वस्थावैचित्र्येणाषड्भावविकाररनेमियु
क्तंयजन्मरणांतंदुःखरूपमाविर्भवतिरोभावात्संसरणास्वभावतयाचक्रमिवचक्रंत
3 स्मिन्विभ्रांतोविपरिवर्तनः अनेनास्यप्राग्जातिस्मरणास्वभावोबोधाविर्भावोद्योतितः
अन्यथाकथंकाष्ठाप्राप्तिलक्षणांप्रश्नकृत्त्वंस्यात् एवंचयःसमुत्पन्नवैराग्यः
पारमेश्वरानुग्रहशक्तिविद्धहृदयःसमुदितसम्यग्ज्ञानतयोपदेशपात्रतामवाप्य
परमेश्वराकारंसमुचितमपिगुरुंसमासाद्यपरमाद्वयज्ञानमभिलषते सएववस्तु
तूपदेशभाजनंस्यादिति एतदेवचान्यत्रोक्तं शक्तिपातवशाद्देविनीयतेसद्गुरुंप्र
तीति इहचवस्तुस्तात्कुद्यते अधुनासमुत्पत्तिक्रमेणपीठिकाबंधंविधायवि
श्वैवैचित्र्यचित्रेस्मिञ्जगतिपारमेश्वरमनुत्तमंस्वातंत्र्यमेकमेवसंयोजनक्रिया
जनकर्तृत्वहेतुरितितच्छक्तिविकासमेवविश्वमंडचतुष्टयमत्रखिनावेस्यन्त्र

न्यमवतारयति निजशक्तिवैभवभरादण्डचतुष्टयमिदं विभागेन शक्तिर्मायाप्रकृतिः पृ
थ्वी चेति त्रिभावितं प्रभावितं प्रभुणा चिदानन्दैकघनेन प्रभुना स्वतन्त्रेण भगवता महेश्वरेणाण्डच
तुष्टयं विश्वाच्छादकत्वेन कोशरूपतया वस्तुपिण्डभूतमिदं यदुक्तं वस्तुपिण्डोऽण्डमुच्यते इति प ४
प्रभावितं प्रकाशितं भुवनकर्तृतया वा प्रयुक्तं कस्मादित्याह निजशक्तिवैभवभरादिति नि
जस्वात्मीयो योऽसावसाधारणः इच्छाद्यः शक्तिप्रपञ्चस्तस्य वैभवं विचित्रः प्रसरस्तस्य योऽसौ
भरः समुद्रेकस्तस्मादिति भगवतः किल स्वशक्तिविकासस्फारणमेव जगन्निर्माणं यदुक्तं श्रीम
ङ्गलशास्त्रे शक्तिश्च शक्तिमांश्चैव पदार्थद्वयमुच्यते शक्तयोऽस्य जगत्सर्वं शक्तिमांस्तु महेश्वरः
इति किंरूपाण्डचतुःसंख्येत्याह शक्तिरित्यादि विश्वस्य प्रमातृप्रमेयरूपस्य पराहन्ताचमत्कार
सारस्यापि स्वस्वरूपापोहनात्मा ख्यातिमयी निषेधव्यापाररूपा या पारमेश्वरी शक्तिः सैवाच्छाद
कत्वेन बन्धकतया शाक्तमण्डमित्युच्यते सदाशिवेश्वरविद्यातत्त्वपर्यन्तदलसहद्यमानमण्डत्रित
यमेतत्समन्तादभीहत्यावतिष्ठते इति कोशरूपतयैषा शक्तिरनेन शब्देन संज्ञिता एतस्मिन्नण्डे

कोनुर्पतया

प॰ टी॰ सदाशिवेश्वरावेवाधिपती अन्यच्च मलत्रयस्वभावं मोहमयं भेदैकप्रवणतया सर्वप्रमातॄणां प्रकृत्यण्डं पृथ्व्यण्डं = २
४ वेधरूपं पुंस्तत्त्वपर्यन्तदलं मायाख्यमण्डमित्युच्यते तत्रैव तत्प्रमाणमण्डद्वयमेतत् समन्तात्स्वीकृत्य णौ
५ स्थिते अस्याधिपश्चात्र गहनाभिधानो रुद्रः तथा च सत्त्वरजस्तमोमयी प्रकृतिः कार्यकारणा
त्मना परिणाममानती पशुप्रमातॄणां भोग्यरूपा स्वच्छस्वमोहरूपतया बंधयित्री प्रकृत्यभिधा
नमण्डमित्युच्यते तत्रापि महाविभूतिर्भगवान्निखिलभेदप्रधानो गुणाधिपतिः तथा पृथ्वी चैव
मनुष्यस्थावरान्तानां प्रति प्राकाररूपतया स्थूलैकैकमयी बंधयित्रीति कृत्वा पृथ्व्यण्डमुच्यते
तत्रापि चतुर्दशविधे भूतसर्गे प्रधानतया अधिपो भगवान् ब्रह्मेत्येवं परमेश्वरविजृंभितमि
दमण्डचतुष्टयं भगवतैतस्य प्रकाशितं परिस्फुरति एवमेतदेवाण्डचतुष्टयं प्रतिपाद्यात्रैव
भोग्यभोक्तृत्वप्रतिपादनपरतया विश्वस्वरूपनिरूपणाय कारिकामाह तत्रान्तर्विश्व
मिदं विचित्रतनुकरणभुवनसन्तानं भोक्ता च तत्र देही शिव एव गृहीतपशुभावः त
त्रैतेषु चतुर्ष्वण्डेष्वागमप्रसिद्धेषु विश्वमिदमेतन्मध्ये वर्तते कीदृशमित्याह विचित्रेति

रुद्रदेवत्रसभेदभिन्ना नानामुखहस्तपादादिरचनारूपास्तनवश्च आकारविशिष्टसंस्थानरूपेणाश्च
येभूतास्तथान्योन्यभेदेन भान्ति प्रायाणि करणानि चक्षुरादीनि तद्यथा रुद्रप्रमातॄणां निरतिशया
भिसर्वज्ञत्वादिगुणगणयुक्तानि तैः किल सर्वमिदमेकस्मिन्क्षणे युगपज्ज्ञायते संपाद्यते च दे
वतानां पुनरेतान्येव करणानि पारमेशनियतिशक्तिनियंत्रितानि मेनि घटादिपदार्थमात्रज्ञा
नकरणसमर्थान्येव करणानि तैः सर्वं ज्ञायते नापि क्रियते तत्रापि योगिनामति प्रायः करणा
नां यन्नियतिशक्तिसमुल्लंघनात्तदीयैः करणैर्दूरव्यवहितविप्रकृष्टमपि परिच्छिद्यते परप्रमा
तृगतं च सुखदुःखादि ज्ञायते एवं च तिरश्चामपि नियतिप्रान्तसंकुचितानामपि मनुष्येभ्योप्य
तिप्रायः करणानां विद्यते तद्यथा गावः स्वगृहं व्यवहितमपि पश्यंति अश्वा रात्रावपि मार्गमीक्ष
न्ते गृध्रा योजनशतगतमप्यामिषमवलोकयंति पक्षिणो मक्षिकामषकपर्यंता आकाशविहा
रिणो दृश्यन्ते सरीसृपा उरसा पंथानं यान्ति दंशाश्च एवंति शाहुं उष्णाद्दूरादपि गर्ताछुमसमावेसर्प
माकर्षयेति इत्येवं सर्वत्र करणवैचित्र्यमस्त्येवं तथा भुवनान्यपि आगमप्रसिद्धानि वर्तुलाश्च

चतुरश्रार्धचंद्राद्याकारतयाशान्तिशायस्तेस्यानानि इत्येवं विचित्रो नानातिशयाद्भुतस्वभावः
एषां तनुकरणभुवनानां संतानः अविरतप्रबंधप्रवाहो यस्मिन्निःस्वस्मिंस्तदेवंविधं विश्वं प
देवंविधे चात्र भोग्यस्वभावे विश्वस्मिन्भोक्ता भाव्यमित्याह भोक्ता च नत्र देहीति मालत्रयाच्छ्रातो दे
ह्रो भोगायतनं विद्यते यस्य प्राणिनः स देही सुखदुःखादिस्वभावः शरीरी सुखदुःखादिमयेस्मिन्भो
क्ता सुखदुःखाद्यनुभविता पशुप्रमातेति कथ्यते ननु च परप्रमातृरूपतया एकमात्रस्यापि न भेदो
विद्यते उतनस्तद्व्यतिरिक्तो देही नाम वराकः यदुक्तं प्राटेशोपि ब्रह्मणः सार्वरूप्यानतिक्रमा
श्चाविकल्प्यस्येति एवैकत्र च तत्वे पि षड्त्रिंशात्तत्त्वरूपेणेति न्यायेनैक एव स्वशक्तियुक्तो महा
प्रकाशवपुरेव परमेश्वरः प्रमाता सर्वतोभिन्न एवावभासते ततो भिन्नस्याप्रकाशमानस्य दे
हिनोस्तित्वाभ्युपगमे पि प्रकाशमानत्वानुपपत्तेर्न सत्ता निश्चीयते प्रकाशते चेत्तस्मिन्परब्र
ह्मात्मनि तर्हि प्रकाशाभिन्न एवैकः प्रमातेति पुनरपि किं परत्वेनायं भोग्यभोक्तृलक्षणः संभे
द इति सर्वं समर्थ्यमानमाह शिव एव गृहीतपशुभावः इति योयं भगवान्समनन्तरं प्रतिपा

श्रौं ख्यातिर्यदि नो ख्याति ख्यातिरेवावशिष्यते ख्यातिचेत्ख्यातिरूपत्वात्ख्यातिरेवावशिष्यते
इत्यनेनैवाभिप्रायेण स्पंदशास्त्रे यस्मात्सर्वमयो जीव इत्युपक्रम्यते न शब्दार्थचिंतासु न सावस्था न यः शिव इत्यादिना शिवजीवयोरभेद एवोक्तः
एतत्तत्वपरिज्ञानं जीवन्मुक्तिः एतत्तत्वापरिज्ञानमेव च बंधः इति प्रत्यभिज्ञाहृदये   यथा न्यग्रोधबीजस्थः शक्तिरूपो महाद्रुमः तथा हृदयबीजस्थं जगदेतच्चराचरं ८

दित श्चिदानंदैकघनः स्वातंत्र्यस्वभावः शिवः स एव स्वरूपगोपनासतत्वः स्वेच्छया नट इ
व देहप्रमातृभूमिकां समापन्नः पाल्यत्वात्पशुत्वात्पशुसत्तालक्षणः सुखदुःखमये स्वयंनि
र्मिते स्मिन्भोग्ये भोक्ता देहीति कथ्यते न पुनः शिवव्यतिरिक्तं किंचित्पदार्थजातमस्ति एष एव च
भगवान्शिवः स्वातंत्र्याज्ज्ञोक्तृभोग्यलक्षणं प्रमातृप्रमेययुगलकं क्रीडनकमिव समुत्थापयति
यद्रूपतयायं भेदप्रधानो व्यवहारः तस्मादेतदेव तत्परमेश्वरस्य स्वातंत्र्यं यदविभिन्नमपि स्वरू
णस्वरूपता परित्यागेन भोक्तृभोग्यस्वभावं पशुभावमापन्नोपि सर्वप्रमातॄणां मनुभवितृतया
स्वात्मनि प्रस्फुरंश्चिदानंदैकघनः शिव एव   एवमप्येकस्यैव तन्नस्वभावः प्रमातास्य यदि माया
दिप्रमातृप्रमेयवैचित्र्येण नानात्वादनेक इति कथं विरुद्धैकतया व्यवह्रियते एकस्यै ।
किमिति नानारूप इति शंकायां तत एव हि विरोधो हि विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदो वेति लौकिक
मत्र दृष्टांतं प्रदर्शयन्त्याचार्यास्तिके चायं समर्थ्यते   नानाविधवर्णानां रूपं धत्ते यथामलः
स्फटिकः सुरमानुषपशुपादपरूपत्वं तथेशोपि   यथैकोपि स्फाटिकमणिस्तत्तद्धा

समभ्युपैति न पुनरेकानेकरूप एक एव पदार्थः स्यात् यदुक्तं
अयमेव भेदो भेदहेतुर्भावानां यद्विरुद्धधर्माध्यासः १

प॰ टी॰
६
6

द्यानीलाद्युपाधिमहत्त्वैवैचित्र्येणतत्तद्वैचित्र्यं स्वात्मनि धारयेत्तस्य विचित्रो भवति न पुनस्त
स्य स्फटिकताद्यानिरेतावता समुत्सृज्यते एतदेव स्फटिकमणेर्मणित्वं यत्तत्तद्विशेषणाङ्कुरिते
पि तस्मिन्स्फटिकमणिरयमित्यबाधिना सर्वस्य सर्वदैव प्रतीतिः केवलमत्रामीलाद्यादयः।
स्फुरन्तीति व्यवह्रियन्ते न पुनर्नीलाद्युपाधिः पटमिव तं विशिनष्टि येन स्वरूपं विप्रलोपात्स्या
त् तस्मादेतदेवामलत्वं मणेर्यदुपाधिरूपानाकारान्बिभर्ति स्वस्वरूपतया च प्रथते तथैवा
यमीश्वरः स्वतन्त्रश्चिदानन्दैवाद्यः स एककोऽपि स्वच्छे स्वात्मदर्पणे देवमनुष्यपशुपक्षिस्थाव
रादीनां रुद्रक्षेत्रज्ञादिपदार्थरूपाणां विशेषाणां स्वयं निर्मितानां च रूपं वर्णवैचित्र्यं स्फ
टिकमणिवत्स्वात्माभेदेन धारयेत्ततोऽपि समुत्तीर्णत्वादहमित्येवमखण्डचमत्कारोपबृं
हितं नानारूपमप्येकं स्वात्मानं प्रत्यवमृशति इत्यमप्यस्यैकता खण्डनामयोऽभिन्नरूपोऽद
शः कालो वा न कश्चिद्विद्यते यदपेक्षयैतस्य स्वात्मनोऽहेश्वरस्य विरुद्धधर्माध्यासादिदूष
णमुच्येतापि साक्षात्कारस्तदा तां चित्रतां नानाभेदसंभिन्नमपि परस्यैवमेव नरदम्भुप

ज्ञानं विना नान्यं विषयतया भजति १

बोधं विशेषयन्नपि न बोधं भिनत्ति किंत्वर्थमेव

ज्ञानं विना

गतं यथा नीलादिचित्रविज्ञाने ज्ञानोपाधिरनन्यभाक् अशाकादर्शनस्तं हि पतत्यर्थे विशेषयन्नि
ति प्रमाणवार्त्तिके किं पुनः सर्वतः पूर्णस्य ज्ञानात्मस्विदेकरसस्य प्रभोः स्वतन्त्रस्य याविमोदेशकालोभे
दकतयाभिमतो मूर्त्तिवैचित्र्यक्रियावैचित्र्याभ्युपायस्य स्वसमुल्लासकृतयास्थितो वाच्यतस्यैव भगव
तो व्यवच्छेदको स्यातां यद्विनाभेदेशकालयोः कदाचित्सं विरोभेदेन स्थितिरभविष्यत्तदा तत्का
लोपि विरुद्धधर्माध्यास उदपत्स्यत इति नत्र संभावना स्यात् यावता तयोः संवित्प्रकाशेनैव स्वात्म
सत्तासिद्धिरिति सिद्ध एवानेकस्वभावोप्येक एव परमेश्वरश्चिन्मूर्त्तिः भेदवादे पुनर्विरुद्धधर्माध्या
सो दुरुद्धर एवेति   नन्वेक एव संवित्तत्त्वः प्रमातान्यभ्युपगतः तनुकरणभुवनानां समापन्नः स्वस्य ए
वानेकतायान इति चेत्तर्हि नन्वादिविनष्टे स एव विनष्टः स्यात् तत्समुत्पत्तौ वा एष एव नष्टोत्पद्येत
एवं प्रतिप्रमातृनिपातः स एव जायतेस्तीति षोढाभावविकारतया विवक्षितेन पुण्यपापस्वभाव
कर्मवैचित्र्येण च तस्यैव भगवतः स्वर्गनरकादिभोगः प्राप्त इति कथमुच्यते स्वस्वतन्त्र एव शिव इति
दृष्टान्तद्वारेण तदपि समर्थयते   गच्छति गच्छति जल इव हिमकरबिंबं स्थिते स्थितिं याति

प. टी. ननु करणभुवनवर्गे तथायमात्मा मेदृशान: यथा जलप्रवाहे यातिप्रति हिमकरबिंबं चंद्र
वपुर्वस्तु वृत्तेनाकाशस्थं स्वयमचलात्मकं जलप्रवाहांत:प्रतिबिंबितमपि न गच्छति प्रयातीव
तथैतस्मिन्नेव क्षणेऽन्यत्र जलाशये निश्चलितमिति प्रतीतदेव हिमकरबिंबं स्थितिं गच्छतीवेत्युभयथा
सर्वप्रमातृभिरेतत्संभाव्यते न पुन: परमार्थेन तत्तथैव स्यात् नापि जलगतोदेशकालोभेद
कतया चंद्रमस: स्वरूपं गगनस्थं परामृशन्त: केवलं जलमेव नाहरणं अथ च तत्प्रतिबिंबित
स्य चंद्रबिंबस्य जलगतचलत्वाचलत्वादिको भेदो व्यवह्रियते इति एतावता गंगाजलगतस्यक
र्दमपूतितस्येवाशशिन: स्वस्वरूपतायां न काचित्क्षिति: तथैवायमात्मा चैतन्यस्वभाव: स्वयं
निर्मितेन नु करणभुवनवर्गे परिक्षीणे सति समुत्पन्नेवा प्रक्षीण: समुत्पन्नश्चेति मायाविमोहि
तानां व्यवहारमात्रमेतज्जलगतचंद्रवत् न पुन: स्वात्मा जायते म्रियते वेति गीतास्वेतदेवोक्तं
न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूय: अजो नित्य: शाश्वतोयं पुराणो न ह
न्यते हन्यमाने शरीरे इति तस्मादयमात्मा मेदृशान: स्वतंत्र: सर्वस्यात्मप्रत्यवमर्षस्वभाव:

ॐ

सर्वे प्रमातृणामनुभवितृतया प्रथमानः सन् न तत्त्वस्याविप्रलोपसमुत्पत्तौ वा स्वस्व-
रूपमेव एतदेव चतुर्दशकारिकोद्देशेनानेन संवित्तत्त्वस्य यत्नघातनया पशुप्रमातृतया स्वर्गनिर-
याद्विभोगभोक्त्रापि सर्वानुभवितृतया संवित्तत्त्वरूप एव प्रमातृत्व एप पापस्वर्गनरकादृत्रिपादि-
कोपयोगपशुभावोबंधकतयाभिमतः यद्यपि भगवता स्वात्मप्रकाशेन प्रकाशितः परामृष्ट-
स्वस्यात्तदा तयोः को स्वात्मनि सत्तालभेत [illegible] त्रिः स्वभाव एवैष इति कथं स्वात्मनस्तस्ये-
वमहेऽस्वस्वरूपविप्रलोपाये जाते सर्वं [illegible] मिव वस्तु संहार्थसमुत्पाद्ये देहादिरूपे
स्यात् न पुनर्भर्त्स्ने भगवति चैतन्यसमुत्पाद्ये विनाशो कदाचिद्भवेत् तस्मादेक एव स्वात्मा
ग्राह्यग्राहकतया नानारूपस्वभावः सन्नपि सर्वानुभवितृतया सर्वस्यैकतया प्रथते
इति न काचिदद्वयवादहानिः इयमपि सर्वेषामयं स्वात्मा विश्वप्रपञ्चस्वभावः एकोऽसौ वि-
स्वात्र परमार्थः सर्वावासः सर्वत्र संविदनुगमादिति युक्त्यागमाभ्यां प्रतिपादितं स्वात्

प्र.टी
८
म॰

किमपि लोष्टादावप्यविशेषात्स्वात्मतया सन् प्रतीयते अभ्युपगमेऽपि वा जउजउ व्यवस्थयं
भासमानानसंगच्छते लोकव्यवहारश्च जउजउत्तरप्रतीतिकायमेतत्स्यादित्याह राहुवद्
रूपेणापि यथा शशिबिंबस्थः प्रकाशते तद्वत् सर्वगतोऽप्ययमात्मा विषयाश्रयणेन धीमु
ऽवे आकाशदेशे सर्वत्र राहुः परिभ्रमन्नोपलभ्यते स एव पुनर्ग्रहोपरागकाले चंद्रमूर्ति
स्थः प्रथमानः अयं राहुरिति प्रतीयते यथा यद्यपि तेऽपि भचक्रे स्थित एव तथैवेहा
पि सर्वात्मतया सर्वत्र स्थितोऽप्ययमात्मा [illegible] वकास्वरूपतया स्फुटरूपः परिस्फुरमाणः
सर्वस्य तथा नोपलक्ष्यते यदा पुनः ग्राहकप्रमातृरूपेण बुद्धिदर्पणे प्रतिभासमुद्रेण ग्राह्यावस्था
काले शब्दादिविषयस्वीकारेण स्फुरणमीश्वरमहं प्रतीतीति विषयो भवति तदा ग्राहकस्वभा
वत्स्या लोष्टादावपि स्थितः स्फुटरूपस्तत्रैव स्वात्मा प्रकाशते सर्वैश्च स्वानुभवैकरूपः
प्रतीयते लोष्टादावतो ततमो न पलायते स्थित स्थितकल्पो सो प्रथते राहुराकाशे यथा

तो

एवमयं भगवान्मायाशक्त्या स्वांगकल्पेष्वपि भाववर्गे कांश्चित्पुर्यष्टकरूपान्वेद्यरूपेणान
प्यहंतावस्यास्ताभिषक्तान्वेदकीकरोति कांश्चिद्वेद्यीकरोति यद्रूपतया येन जडाजडव्यव
स्थास्वभावो भेदव्यवहारः स्थित एवोपपद्यते तेन लोके ... तारतम्येन जडः वेदकता
पुर्यष्टकप्रमाताप्यजडः नपुनः परमार्थेन परमेश्वरीयपरिच्छाजडाजडव्यवहार इति ८
ननु सर्वप्रमातॄणां बुद्धौ चेत्स्वात्मनो ऽप्यशेषणास्फुरणं नहि ... तत् किमिति स्वात्मवि
दो नस्युः अज्ञानवंतो माभूवन्विशेषाभावात् ये तु नः संसारावस्थायामपि ... च नस्वा
त्मज्ञाना जीवन्मुक्ताः सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वशालिनः केचन स्वात्मज्ञानयोग्या असत्
वस्थरूपेते अपरे स्वात्मज्ञानरहिताः संतो धर्माधर्मनिमित्तशुभाशुभकर्मनिगडप्र
बद्धाः संसारिण एवेति कथमेतत्संगच्छते इत्यमेतः सर्वज्ञत्वापारमेश्वरः शक्ति
पातो विश्लेषवल इति प्रति.पादयति आदर्शामलरहितेन यद्वद्दने विभाति तद्वद्दये शि
वशक्तिपातविमले धीतत्त्वे भाति भारूपः ९

प्र-ही. दर्पणे मलरहिते यथा निर्विशेषं रूपादिगुणगणयुक्तं मुखं चकास्ति न संशोभित्ये विनि
२ हतमलस्यादर्शेन स्वीकुरुते समले दर्पणे तु मुखमनन्यातिशयमपि स्वमलत्वाद्धि परी
9 त्येन प्रकाशते नापि मलिलनत्वादीयान्गुणान्स्वीकत्वमले प्रस्तुततत्त्वस्त मुखः पुमान्
स्वमनस्येव स्वामलत्वाद्युपेतमवलोक्य स्वात्मनो लज्जामावहति विहृतमहूदनमिति
तथैवास्य शिवस्य स्वात्मनो या भावानुग्रहाख्या शक्तिस्तस्याः पातः स्वकिरणविस्फारस्ते
न संमार्जितप्रतिभामुकुरे आणवमायीयकार्ममलवासना प्रहत्याद्धि प्रदीप्यते केषां
चिदपश्चिमजन्मनां प्रमातृणां भाः प्रशोको ऽनुपेयस्येति स्वभावरूपः स्वात्मायावान्सर्व
ज्ञातृत्वादिगुणगणयुक्तस्तावानस्यावभासते येन केचन नैव ते स्वात्मस्वरूपप्रथनात्संसार
मध्यपतिता अपि मुक्तकल्पाः सातिशयाश्च केषांचिदत्र परमेश्वरतिरोधानशक्त्या
आणवमायीयकार्ममलसमाक्रान्ते बुद्धितत्त्वे भारूपोऽप्यात्मा मालिन्याद्भातोऽप्यभा
तकल्पः येन ते संसारिकाः पशव इत्यभिधीयन्ते अन्येऽप्युभयशक्तियोगात् प्रमाता

स्थाभिरुल चरति अस्मिंतीव्रमंदमंदतरादिभेदेन शक्तिपातवैचित्र्यं सर्वत्राभ्युह्यं अत्र
समाधान: प्रतिनियति शक्तिपातसमुत्थ ... धादि ... पथ्यानादिवानां किंचित्
मेमाचनहेतु: ... मायान: ... प्रधाने वस्तुनसताधना
यकल्पते यदीत्यादिना ... पसान ... इयेति तस्मादेकमेवात्र पर
मेश्वरानुग्रह: कारणमहाद्धि ... इति: शक्तिपातो ...पथ
त्रीसतेचेतन ... नैव किंचित्पश्यते इति ... पर मे
श्वरतिरोधानशक्ति: ... चेते ... भुंजानास्तु शुभकर्मनिरता:
सुखदु:खादिभोगभाज: पुन: पुनर्जन्मो सरंति ... साधारणोपि ...
निमकारणम काशानुग्रह तिरोधानशक्तौ एव एतेषां मोक्षबंधप्रविभाग हेतु ...
बध्नाति काचिदपि शक्तिरनंत शक्ते: ... सम प्रतिहतामवपाशजाले: ...
विनिहत्य गुणान ... एवमिदं सर्वं

प-टी-
१०
10

मागमान्तरभवयुक्तियुक्तं प्रतिपाद्य यत्वाङ्क्तेनो[illegible] ष्यं प्रवि[illegible]विनं नरदेत
त्तावृत्तिसमस्तत्त्तिक्रमेण क्रमिंइ प्राप्तमात्मके [illegible] यग पह[illegible] मांत्ति तत्त्वपथमनः काश्यते
कारणं परमं शिवस्वरूपं कारिकाद्वयेनाह ॥ १० ॥ भानुप्रपरि [illegible] स्वात्मा विश्रा
न्तो महानन्दे [illegible] [illegible] [illegible] तिनमनेन [illegible] पारम्[illegible] सर्वविकल्पावि
हीने शुद्धे शान्ते लये [illegible] विहीन [illegible] तत्त्वन[illegible] विभाति बहि[illegible] न्मजगत् ११
यदयं विधं पर[illegible] शिवतत्त्वं [illegible] शिवादि [illegible] पर्यन्तं वहुसमार[illegible] विश्रा
न्तुकाशते तदभि[illegible] वेच[illegible] समयुक्तोपपद्यते [illegible] तियावत् नन्[illegible] नवते [illegible]
तत्त्वादि [illegible] तन [illegible] तनवा द्वानन् आभूल [illegible] तन [illegible] वस्ति [illegible] चात [illegible]
प्रथितं [illegible] परे [illegible] जाग्रा पाठकः [illegible] चिद्रूपे भगवति परमशिवे [illegible]
उच्यते अपि [illegible] जमापे [illegible] यावता [illegible] न प्रतिपाद्यते तावता न [illegible]

परेशः न वस्तुतः कीदृशं तत्परंरूपं भासप्रकाशानंदस्वभावो यस्य महाप्रकाशवपुरित्यर्थः
तथा परिपूर्णो निराकांक्षो निराकारो मपि स्फटिकमणिदर्पणादिजडं वस्तु भवतीत्याह
स्वात्मनि विश्रांतितो महानंदः स्वस्मिन्स्वभावे स्वउदंताचमत्काररसे विश्रामान्महानानं
दः परानंदः परानिर्वृतिर्यस्येति तदेवं परमाह्लादस्फुरत्तासारत्वात्प्रकाश एव स्फटिकादेर्जडा
द्वैलक्षण्यमुक्तं भवति अत एवाह इच्छामयेति इच्छाज्ञानक्रियाशक्तिस्वभावमेव न
पुनः शांतब्रह्मवादिनामिव शक्तिविरहितं जडकल्पं अन्यच्चानेन शक्तीति अनेनात्रसं
ख्याघटपटादिनामरूपात्मिकाः शक्तयः इच्छाज्ञानक्रियाशक्तीनां पल्लवभूता ब्राह्म्या
द्यः शब्दराशिसमुत्थास्ताभिः परितः समंतात्पूर्णो व्याप्तः तत एवोल्लसत्यपि तत्रैव शाम्य
तीत्येवं परवाग्रूपे भगवति स्वातंत्र्यमुक्तं भवति ननु वाग्रूपे चेत्परं तत्त्वं तर्हि काल्पनिक
शब्देभिन्नत्वात्कथं शुद्धप्रकाशवपुषि कल्पनावियोग इत्याशयेनाह सर्वविकल्पे
ति परमसमानरियोयं परोहंताचमत्कारः स वाग्रूपोपि निर्विकल्पः विकल्पो हि

प॰टी॰ न्मायोद्दलत्वात्सोऽहं यद्वद्घटपटादिप्रमाता तु यत्र घटाद्यवच्छिन्नं पटं निषिध्नोति
प्रकाशस्य पुनः परामृशता चमत्कारसारस्यापि नाप्रकाशरूपः प्रकाशादन्यः प्रति[illegible]
११ न या विद्यते यद्व्यवच्छेदात्तस्य विकल्परूपता स्यात् अवच्छेद्यो ह्यर्थो प्रकाशात्मा प्रकाशवपु
षि प्रकाशते चेत्तर्हि तत्संवेदनरूपेण तादात्म्यप्रतिपत्तिरित्यादिन्यायेन योऽप्यर्थः प्र
काशस्वभावतायातः स कथं स्वात्मनस्तमेव व्यवच्छेदकः स्यात् येन विकल्परूपता तत्र
समावहेत् अथ प्रतिपत्तया न प्रकाशत इति कथं सिद्धोऽप्रकाशमानः पदार्थः प्रतिप
त्तिरूपोऽस्तीति परिच्छेत्तुमपि शक्यते इति यत्किंचिदेतत्स्यात् यतः सर्वैर्व्यवच्छेदात्मकैर्वि
कल्पैर्विहीनमपरिच्छिन्नस्वभावं परं तत्त्वं अत एवाह शुद्धमिति विमलं विकल्पमय्या
अशुद्धिमय्या अभावात् तथा शान्तमिति ग्राह्यग्राहकसमुत्थक्षोभाभावाच्छकलितसामर
स्येन स्वस्वरूपस्य न पुनः प्रशान्तकलकल्पं अच्युतत्वयोगद्वयेति सकलं हि भातोऽयमात्मेति
कृत्वा सनातनमेवातो भूतभविष्यद्वर्तमानवपुः कालस्तेन न क्रमते यतः कालस्य तत ११
एव

समुल्लासयति समुत्पन्नि विमर्शावहित्येऽपि ते परमेश्वरे पगते विश्वस्याविश्वत्वमपि पवन्नमि
ति प्रतिपादितं स्यात् ॥ ननु एवं विधे परतत्त्वे जगद्भातीति यत्प्रतिपादितं तत्कथं स्यात् याव
ता परतत्त्वापेक्षया न किंचिद्भेदेन भातुं प्रगल्भते ततोऽभिन्नं चेज्जगद्भासते तदाद्वयवादत्वे
ऽपि ना अभिन्नं चेज्जगत्प्रकाशते इति कथं वा चोद्युक्तिरिति दृष्टान्तद्वारेण भेदाभेदरूपं तत्त्वमु
पदर्शयन्नेतत्समर्थनायाह दर्पणबिंबे यद्वन्नगरग्रामादि चित्रमविभागि भाति विभाग
नैव च परस्परं दर्पणादपि च ॥ विमलतमपरमभैरवबोधात्तद्विभागशून्यमपि अन्यो
न्यमपि ततोऽपि च विभक्तमाभाति जगदेतत् ॥ यथा निर्मले मकुरान्तराले नगरग्रामपु
प्राकारादि हर्म्यस्थलनदनदीजलनदह्रदपर्वतपशुपक्षिस्त्रीपुरुषादिकं सर्वं प्रतिबिंबतया दे
वैस्वालक्षण्येन नानारूपं भासते अविभागि दर्पणादविभक्तं सद्भाति देशभेदेनैव नराकारं
समर्पयति तत्राभेदेन भासमानमपि भाति विभागेनैव च परस्परमिति अन्योन्यस्मात्
न च घटात्पटो भिन्नः पटाद्घटो भिन्न इति विभक्ततया स्फुरति तदंतर्गतादि भावात्

तेन परामृश्यते न पुनस्तेन दर्पणेन तत्काष्ठस्य किंचिदुपलभ्यते किंतु दर्पणसामरस्येन स्थि-
तमपि सर्वं स्वतो भिन्नं जगत्प्रतीयते एवमपि घटादिप्रतिबिंबेन दर्पणस्तद्वत्तदितः स्यात्
इत्येतन्नेत्याह दर्पणादपि चेति न केवलं भावाः स्वयं दर्पणान्तर्गता अपि भिन्नाः प्रकाश्यन्ते
यावद्दर्पणादपि व्यतिरिच्यन्ते यतो दर्पणस्तत्प्रतिबिंबमध्यादपि तेभ्यः प्रतिबिंबेभ्यः समु-
त्तीर्णस्वरूपतया चकास्ति न पुनस्तन्मयः संपद्यते येन च न दर्पण इति प्रतीतिः स्यात् सर्व-
स्य पुनस्तत्तत्प्रतिबिंबग्रहणेऽपि दर्पणोऽयमित्यबाधिता प्रतीतिः नापि घटादिदर्पण-
विश्रान्तिर्हि येनायं घटदर्पणोऽयं पटदर्पण इति स्वस्वरूपताहानिरस्य जायेत देशकृतः
कालकृतो वा भेदो न तत्स्वभावविप्रलोपाय भवति तस्मात्तत्प्रतिबिंबसहिष्णुः स्वस्वा-
त्मनि दर्पणो दर्पण एवेति न काचित्प्रतिबिंबवादक्षतिः अथोच्यते भ्रान्तिरेषा यद्दर्प-
णो दृश्यत इति परामृश्यते न तु पुनर्दर्पणे सकाश्चिद्दृष्टिर्विद्यते तथात्वमात्मक्रियाविरहात्
भ्रान्तैवैषा निश्चयः इति एवं तु प्रतिबिंबवादे दृष्टान्तस्तावत्सिद्धः भ्रान्ते स्वरूपान्तरे समनन्तरे
निरूप्यते १२

परमभैरव
यथा प्रतिबिंबेभ्यः दर्पणः एवमपि विश्वभावप्रतिबिंबेभ्यो हि स्वः प्रकाशो विश्वभावेभ्यः समुत्तीर्णः ४=

तद्वत् तथैव दर्पणे नगरादिप्रतिबिंबं दृष्टं तेन विमलतमं बोधादतिशयेन विगलितकालि
कान्तरेणानेन टीकितम् प्रकाशात् जगद्विश्वविभागमन्यमपि दर्पणप्रतिबिंबवत्ततः प्रकाशाद
विभक्तमपि परस्परं च विभक्तं वनग्रामनगरादिकापेक्षया नानारूपं प्रथ्यते ततोऽपि चेति बोधा प्रथ्यते ४=
दपृथग्भूतमिवाभाति यतो बोधस्तद्रूपतयापि प्रथमानस्ततः समुत्तीर्णः सर्वस्यानुभवितृ
तया स्वस्वरूपेण प्रथ्यते भावगतोऽपि देशकालाकारभेदः केवलमत्र प्रकाशेन दर्पणवत्तत्र पुनः
स्वरूपे न संभिन्नत्ति अतः एवैकानेकस्वरूपोऽपि बोध एक एव बोधाभ्युपगतचित्रज्ञानवत् किं
तु दर्पणप्रकाशात्स्वचमत्कारस्य चित्प्रकाशस्य यान्विशेषः यद्दर्पणे स्वच्छतामात्रस्तेनाप्येत
भिन्नं बाह्यमेव नगरग्रामादि प्रतिबिंबत्वेनाभिमतं भाति न तु स्वे निर्मितं अतो दर्पणोऽयं ह
स्तीति यो निश्चयः स भ्रान्तः स्यात् प्रकाशः पुनः स्वचमत्कारसारः स्वेच्छया स्वात्मभित्तौ व
भेदेन परामृशन् स्वसंविद्रूपाधानमेव विश्वमाभासयति विश्वस्याभासनमेव निर्मातृत्वं
भगवत इति परामर्श एव प्रकाशस्य जडाद्दर्पणप्रकाशाद्वैलक्षण्यापादकं स्वरूप

प-टी- मित्येतदेव ग्रंथकृता विहृति विमर्शिन्यामुक्तं अंतर्विभाति सकलं जगदात्मनीह यद्वद्वि
चित्ररचना मुकुरांतराले बोधः पुनर्निजविमर्शनसारयुक्त्या विश्वं प्रकाशयति नो मुकुरस्तथा
१३ त इति यस्य परमेश्वरापेक्षया सांग निमित्ते भावराशौ न काचिद्भेदभ्रांतिः मायीयमात्रपेक्षयात प्र
भेदं योयं बोधावभासः एषा एतस्याख्यातिरूपा भ्रांतिः स्फुरणस्य हृदयात्मनो रूपस्याख्यानेन मन्यथा एषा
13 न भासते किंतु एषा हृदयरूपं भासते भेद एव प्रतीयते इति यावत् तस्माच्छिवद्योये प्रति विवादः १२
तत्त्व इत्थं परब्रह्मस्वरूपनिरूपणं पूर्वं प्रकाशाभेदेन जगतः षट्त्रिंशत्तत्त्वात्मकस्य स्थितिं निधाय
पुनरप्येतस्य समुत्पत्तिक्रमेण प्रतितत्त्वस्वरूपं कारिकाभिः प्रतिपादयति शिवशक्तिसदा
शिवतामीश्वरविद्यामयीं च तत्त्वदशां शक्तीनां पंचानां विभक्तभावेन भासयति १४ योयं
परमशिवः परतत्त्वनिरूपणया सम्यगनंतरं प्रतिपादितस्वभावः स्वस्वरूपरूपाः स्वाः सरूपः
चिन्निर्वृतिरिच्छाज्ञानक्रियाख्याः पंच अनेन शक्तिव्रातदेवतानां तासामेव पंचानां शक्तीनां
भिन्नत्वेन अंतर्ध्यावृत्त्या स्मोतत्त्वदशां पंचसंख्याकच्छिन्नामेव भासयति स्वात्मरूपेण प्रक १२
टयतीत्यर्थः

तद्भिन्नभेदेन

कीदृशीं तामित्याह शिवेत्यादि शिवस्य शक्तिश्च सदाशिवस्य तेषां भावो यस्याः सा तथोक्ता तां
तथा ईश्वरविद्ये प्रकृते यस्याः सा तथेति अत्र प्रतितत्त्वं स्वरूपं प्रदर्श्यते तथा हि सर्वप्रमातृणामं
तःस्फुरणाहन्ताचमत्कारमये सर्वतत्त्वोत्तीर्णे महाप्रकाशवपुषि स्थैतन्यमेतदेव शिवतत्त्वं १ अत्र
तत्त्वनिरूपणामुपदिश्य जनोपनयेति तस्यैव भगवतश्चिद्रूपस्यानन्दरूपा विश्वं वमामीति प
रामर्शात्मा विश्वाभावस्वभावमयी संविदेव किंचिदुच्छूनतात्मरूपा सर्वभावानां बीजभूमिरियं श
क्त्यवस्था एषैव विश्वगतसृष्टिसंहारोपचारात्मशार ौभयरूपापेक्षैव सर्वरहस्यनयेषु गीय
प्र° ते २ पुनरन्तरेव विश्वसमुत्पत्तिबीजभूमौ महाशून्यातिशून्यायामहं शब्दाहमिदमित्यभेदेन स्फु
रणोन्मुखतामयो यश्चमत्कारोन्मेषान प्राधान्यात् क्रियाभागस्याहन्ताविश्रान्तेः सेयं सदाशिवदशा ३
अत्रैव च महेश्वराः प्रमातारस्तिष्ठन्ति तथात्रैव अहमिदमिदमित्यभेदेनाहन्तेदन्तयोः समधृततुला
पुटन्यायेन यः स्वात्मचमत्कारः सेषा तस्यैश्वरावस्था ४ अत्रापि मन्त्रेश्वराः प्रमातारः अत्रापीदं
ताप्राधान्येनाहन्तागुणीकारेण या इदमहमिदमिदमित्येवंरूपश्चमत्कारः सद्योजातबालस्येव

प॰टी शिरोंगुलीनिर्देश्यः एतदेव बोधसारत्वाद्भगवतः शुद्धविद्यातत्त्वं ३ अत्र विद्येश्वरैः सदृशमको
१४ टसकुमन्त्राणां वाचकतयानुग्रहस्वभावात्मसंकुद्धैर्वाच्यान्मेत्रमहेश्वरमंत्रेश्वरान्प्रत्यवतिष्ठ
14 ति अत्र विद्यातत्त्वे विद्येश्वरप्रमातॄणां बोधरूपत्वाविशेषेऽपि यो भेदस्स मायामायाशक्तिरैतैव
त्यागमेषु गीयते मायोपरि महामायेति नयेन तत्रस्या मेवामहामायानुप्रवेशादणवश्शुद्धच्य
ते मायातत्त्वोपरि शुद्धविद्याधश्च विज्ञानाकलाः प्रमातारश्चाणवमलभाजनं एवमेकमेवेदं
शिवस्वरूपं तुर्यातीतमपि तुर्यारूपतया तत्त्वपंचकतया गीयते तस्मादेक एवैष स्वतन्त्रः कर्ता प्रका
शते यस्याहमिदमिति सदाशिवस्वरूपमाद्यः प्रकाशः एतदेव शुद्धवेदनरूपं करणं वक्ष्यमाण
मायातत्त्वादि धरान्तं तत्त्वसर्गस्य कार्यमित्येवं कर्तृकरणक्रियारूप एक एव स्वात्म महेश्वराख्यः
परमप्रमाता विजृम्भते १४ मायातत्त्वस्वरूपमाह परमं यत्स्वातन्त्र्यं दुर्घटसंपादनं महेशस्य
देवी मायाशक्तिः स्वात्मावरणं शिवस्यैतत् १५ परममनन्यापेक्षं यत्परमेशितुः स्वातन्त्र्यं विश्व
निर्मातृत्वं सैवेयं मायाख्या शक्तिः तस्य शक्तिमतो मीयते परिच्छिद्यते धरान्तं प्रमातृप्रमेयप्रपं १४

चैयपाश्चार्थया विश्वमोहकतयावामाया एषाद्देवस्य क्रीडाशीलस्य संबंधिनी तिष्ठता तादेवीनगु
नैर्भत्यवादिनामिव व्यतिरिक्ता काचिन्मायोपपद्यत इति कीदृशेन तत्त्वातेऽे दुर्घटस्य पादनमिति इः
रेवन घटयितुं शक्यमिति दुर्घटकार्यस्य प्रमातृत्वमेयरूपस्य संपादने प्राप्तिप्रापकं एषा एव
मायात्वेन पाशपशुभावमापन्नस्य शिवस्य स्वात्मावरणस्वरूपे गोपनाख्यमाणवादिमलत्वित
यं १५ वक्ष्यमाणेन च प्राधानिके स्वावादिरूपे भिन्नभोग्यपर्यन्तात्तत्त्वं पुंस्तत्त्वं तत्स्वरूपमाह मा
यापरिग्रहवशाद्बोधो मलिनः पुमान्पशुर्भवति कालकलानियतिवशाद्रागविद्यावशेन
संबद्धः १६ मायास्वीकारपारतंत्र्यात्सर्वकर्तृत्वमसर्वकर्तृत्वमयोपि बोधः सर्वज्ञतादिगुणापह
स्तेनेनस्वख्यातिरूपमाणवमलमापन्नः येन घटाकाशवत्स्वरूपस्वरूपः चिदाकाशाद्विच्छेद्य
परिमितीकृतः सन् तदेव पुंस्तत्त्वमुच्यते अतो मायया पाल्यः पाशपश्चेति पशुः आणव
मायीयकार्ममलस्वभावानां पाशानां भाजनं अन्यच्च कालकलेति वक्ष्यमाणस्वरूपैः कालादि न४
भिरेतत्प्रोतं तया सम्यग्बद्धो रूढ इत्येवं तत्त्वषट्कवेष्टितं पुंस्तत्त्वं १७ कालादीनां तत्त्वानां च हेतुत्वेन
क्रमेण स्वरूपमाह अधुनैव किंचिदेवेदमेव सर्वात्मनैव जानामि मायासहितेकल्पु कंचुक

प॰टी॰ मतोऽन्तरंगमिदमुक्तं १७ इत्थं स्वतंत्रोपि बोधः स्वमायया यया अणुत्वं प्राप्तस्तथैव तदीये ज्ञान
१५ क्रियाशक्ती संकुचिते अस्य पशुरूपस्य विद्याकले उच्येते यथा राज्ञा पहृतसर्वस्वस्यानुकंप त्र
याजीवनार्थं किंचिदुपनेतो ग्रामो दीयते तथैवाणुत्वमापन्नस्य बोधस्यापहृतसर्वज्ञत्वादेः किंचि
15 ज्ज्ञत्वकर्तृता परमार्थं ज्ञातृत्वमुपोद्बल्यते इति ज्ञत्वस्यैव प्राधान्यात्कलादीनां ज्ञानातिनान्वयो दर्शि
तः इदं कंचुकषट्कमुक्तानुरूपया मायया युक्तोऽणो रागोऽवमलापहस्तितसर्वज्ञत्वादेः अणोः स्वरू
= पाच्छादकं स्वर्णस्य कालिकेवान्तरंगं निजं कथितं किंरूपमित्याह अधुनेत्यादि अधुनैव जा
ज्ञानेच्छावच्छिन्नितद्विषयंच= नामीति सोऽणुर्वर्तमानया इदमद्य यातातेज्ञानामि ज्ञास्यामीत्येवमपि कृते करोमि करिष्य
वेति ज्ञानस्वरूपेण भावान् घितया कलयन् अवच्छिनत्ति चेत्येषोऽस्य कालः १ तथा किंचिदेव
तिअवच्छिन्नमेव करोति न सर्वं कालमलं घटमात्रकरणाय प्रभवति न पटादावित्येतदस्याप्य
णोः कलातत्त्वं १ इदमेवेति नियमात्कारणान्नियते कार्ये यद्दर्श्यते यथा वह्नेरेव धूमः अ
श्वमेधादिकर्मण एव स्वर्गादिफलं न सर्वस्मादित्येवं नियमेन स्वसंकल्पकृते कर्मप्रबंधसन्त
त्यापुण्यपापरूपैः बंधनियम्यते येन तदस्य नियतितत्त्वं १ तथा सर्वात्मनैवेति येयमपूर्णंमन्यता सर्व १५

ममेदं कृपयुज्यते भयोः स्मेमाँ भव वमित्येतत्स्पष्टोऽरागतत्त्वं ४ वृद्धिं धर्मो योऽरागः सपूर्णाद्यां कृपायितिर्कोना
लत्वेऽगोर्थन्यदं पो ह्याश्रमे रागग्रान्यभि षंगमात्रे न सर्वाकालामयस्यागतत्त्वस्य समानेः तयाजा
नामीति किंचिदेव पुरोवर्तितृटादिके न पुनर्रह रव्यवह्निते वर्त्तितिमिष्यामत्वे ९ मृडुविद्यापेत्स्या
कारिकायामविद्येतिकाचित्ते मतु नैवेदनाभावात् मायामहितेमेदमध्यापुत्तमेनन्कंचुकेष्वकु प
शोरिति १७ कथमेतस्य कंचुकाषङ्कस्याणेः प्रतिमेमरंगत्वमित्याह कंचुकमिवतंडुलकणोऽभि
निविष्टंभिन्नमप्यभिदा भजतेतत्त्वविग्राड्डिं शिवमार्गोऽन्यत्वयेऽपि वा १८ वास्तवेनरूपेणभिन्न
मपि कंचुकेयथाग्रभिदा तंडुलकणेऽभिनिविष्टमिति अभेदेन तंडुलात्मभासते भिपुणैगर्पि यत्न
तः प्रविक्षिप्यमाणे तंडुलस्यांतरंगत्वात्र एवगवमिहते नथैवन्मायादिकंचुकमणोस्तंडुलस्यानी
यस्यांतरंगत्वात्कंचुकस्यानीयं व्यतिरिक्तमप्यवेभिविक्तत्या स्वर्णेऽवित्तस्वरूपमाच्छाद्यस्थित
मितिशेषः एवमपि दुर्निवारे कंचुके हि लीयत इत्याह भजतइत्यादि तद्विशेषे नान्योत्रोपायः
शिवस्यस्वात्ममहेश्वरस्यायोऽसौ मार्गः परमाद्वयचिदानंदैकघनोऽस्मि ममैवेदं विश्वं स्वशक्ति

१९ विजृंभणामात्रमिति यावत्स्वात्मस्वरूपविमर्शनिमज्जनमेवमैश्वर्यरूपासरणिलक्षणोन्मेषोदाहृतोनन्तविभा
प॰ टी॰ लनपरत्वे स एव योगः एवंरूपतया प्रमाणो स्वात्मनि स्वस्वरूपेतयाभेदः तेन तदुक्तं स्वरूपकेतु
16 के विशेषेण शुद्धिं भजते स्वयमेव निःशेषेण विलयमेवते एतदुक्तं स्यात् यदा परमेश्वरशक्ति
पातविशुद्धहृदयः पशुर्भवति तदा तस्य हृदमेव परमेश्वर इति स्वात्मज्ञानाविर्भावात्स्वयमेव प
शुत्वापादकं कंचुकावरणं विलीयते न पुनरत्र स्वात्मज्ञानं विहाय मायीयं किंचिन्नियतिशक्ति
समुत्थं कर्म प्रगल्भत इति १८ एवंविधस्य गुणो भोक्तृत्वभोग्येन भावमिति प्राधानिकं तत्त्वमा
ह सुखदुःखमोहमात्रं निश्चयसंकल्पनाभिमानस्य प्रकृतिरथांतःकरणं बुद्धिमनोहंकृ
ति क्रमशः १९ सत्वरजस्तमसां यत्सुखदुःखमोहात्मकं सामान्यरूपमंगांगिभावो यत्रनोप
लभ्यते सा मूलकारणं प्रकृतिः महत्तरं तत्कार्यरूपमंतःकरणमाह निश्चयेत्यादि नि
श्चयः इदमेतादृगिति संकल्पनं मननं अभिमानो ममतेति क्रमेण बुद्धिर्मनः अहंकार
इत्येवंरूपं त्रितयमंतःकरणं अंगांगिभावेन गुणानां कार्यमतेनहि याह्यपदं यांतःकरणमि १९
ति

वान्तःकरणमाह श्रोत्रंत्वग्नेत्ररसनाघ्राणं बुद्धीन्द्रियाणि शब्दादौ वाक्पाणिपादपायूपस्थं कर्मे
न्द्रियाणि पुनः २० वक्ष्यमाणे शब्दादौ विषये ज्ञानप्रधानानि श्रोत्रादीनि पंचेन्द्रियाणि क्रियाप्रधा
नानि चेन्द्रियाणि पंचवागादीनि वचनादानविहरणविसर्गानंदात्मकानि कर्मेन्द्रियाणि विषया
णि तु भयथा श्रृणोमि कथयामीत्यहंकारानुगमादहंकारकार्याणि २० एवं शब्दादिविषयहेतु
पंचकमाह तेषां ग्राह्यो विषयः सूक्ष्मः प्रविभागवर्जितो यः स्यात् तन्मात्रपंचकं तच्छब्दः स्पर्शो
रूपं रसो गंधः ४ तेषां कार्यं तयोर्नां कार्यः एषामिन्द्रियाणां विषयो गोचरः स्यात् सर्वोऽ^ सामान्य^
^शब्दसामान्यं शः प्रविभागवर्जितः विशेषभावद्विष्कृतः सामान्यात्मा सूक्ष्मो योऽर्थो भवेत् तदेव शब्दादि
पंचतन्मात्रं^ शब्दतन्मात्रमित्येवमस्याभि विषयविषयिणोः परस्परापेक्षत्वादिंद्रियवदिदमपि त
न्मात्रपंचकमाहंकारिकमेवेति ३१ विषयाणां परस्परसांकर्येण पृथिव्यादिकार्यमित्याह
एतत्संसर्गवशात्स्थूलो विषयस्तु भूतपंचकं तो ग्राम्येति नभः पवनस्तेजः सलिलं च पृथ्वी च ३२
एतेषां संसर्गवशात्परस्परसंबंधसामर्थ्याद्यो विशेषः स्थूलो विषयः स एव भूतपंचकतां याति

प॰टी॰ तथाहि शब्दतन्मात्राच्छब्दविषयो नभो जायते शब्दस्पर्शाभ्यां पवनः रूपसंयुक्ताभ्यामेताभ्यां पंच॰२
तेजश्च एभ्यो रससंयुक्तेभ्यश्चापः गंधसंयुक्तेभ्यश्च पृथ्वी इति च पंचमहाभूतानि कार्यकार
१७ णानुगुण्यमिति ज्ञात्वा एकोत्तरगुणानीत्येवमेषा प्रकृतिः कार्यकारणात्मा प्रकृतस्य परमेश्वर
17 स्वेच्छया भोगप्रतया प्रवर्तत इति बहिर्गुणतत्त्वात्मकं जगद्विभज्य प्रतितत्त्वं निरूपितं २२ मायाकंचु
कवत्प्रकृतः कंचुकतां प्ररूपयमित्याह तुष इव तंडुलकणिकामावृणोते प्रकृतिरेवं काः सर्गः
पृथ्वीपर्यंतोयं चैतन्यं देहभावेन २२ अयमपि प्राधानिको सर्गो धरापर्यंतः तंडुलकणो यथा
तुषाधान्यचर्मणावृणोते समाच्छादयति तथैव मायाकंचुकेन कंचुकस्थानीयेन समावृतं चै
तन्यं पुनरपि तुषस्थानीयेन देहभावेन तत्समावृणोते तत्प्रतिभाकारतयास्फुरयति अवेमप्र
मातारः कलाभिरिन्द्रियमात्राभिर्विशेषाताभिर्देहस्वभावाः सकलास्तेच्यंते विशेषवर्जि
ता विदेहाः प्रलयाकला इति चैवं शिवाद्यसकलान्तप्रमातृसप्तकस्य नाथं रुद्रदेहे नचत्ताधिष्ठि १७

परप्रमाता १ मंत्रमहेश्वरः २ मंत्रेश्वरः ३ विद्येश्वरः ४ विज्ञानाकलः ५ प्रलयाकलः ६ सकलः ७

तेमगदिति २३ कंचुकत्रितयस्य परसूक्ष्मस्थूलरूपतामाह परमावरणं मलमिह सूक्ष्मं मायादिकं
चुकं स्थूलं बाह्यं विग्रहरूपं कोशत्रितयैर्वेष्टितो ह्यात्मा २४ चैतन्यस्य स्वरूपापहस्तनसतत्त्वात्ख्याति
रेव आणवो मलः आन्तरः सूक्ष्मस्य कालिकेन परममेतरङ्गमावरणं छादनं तदात्म्येन स्थितत्वात् मा
यादिविद्यान्तं कंचुकषट्कं सूक्ष्ममावरणं स्थूलस्य कंचुकमिवाणोरावरणं दृष्टपातित्वेनास्ते येन भेद
मयी ज्ञातृकर्तृत्वादिप्रथा प्रथते इत्येष मायीयो मलः एतद्रूपत्वया बाह्यं त्वगस्थानीयं साधानिकं शरी
२ रसत्यान्तलक्षणमावरणं स्थूलं तत्र ग्रामादिरूपत्वात् एवं तृतीयः कार्मो मलः येन समाताशुभाशुभक
र्मसंचयभाजनं भवति एवमनेन परसूक्ष्मस्थूलरूपेण कोशत्रयेण वेष्टितो विकल्पोऽपि घटाकाश
वत्संकुचितीकृतत्स्मात्मेति अणुरिति पशुरित्युच्यते २४ अज्ञानतिमिरयोगादेकमपि स्वं स्वभावमात्मा
नं ग्राह्यग्राहकनानावैचित्र्येणावबुध्येत २५ एष कोशत्रयसंबद्ध आत्मा आत्माख्यात्यंधकारसंबं
धादेकमपि अद्वयस्वभावमपि स्वं निजं नान्यस्मादुपनतमात्मस्वभावं चैतन्यमात्मसत्तालक्षणं स्वरू
पं प्रमातृप्रमाणप्रमेयनानारचनया नानाप्रपंचेन जानाति अभेदविपरीतेन भेदेनाभिमन्यते इतिया
वत् यथा रेखा तिमिरोपहतः पुरुषः एकमपि चंद्रं पश्यति द्वौ चंद्राविमौ नभसि स्त इति परिच्छिंदन्तो

प॰टी॰ कमपि दर्शयते द्वौ चंद्राविमौ पश्येति वस्तुवृत्ते नैक एवासौ चंद्र इति तिमिरवशात्तथाभासते येनो
१८ द्वेगलद्दलन्नमानं दलत्तं वार्थक्रियां स तिमिरिकः प्राप्नोति तथैवात्मानतिमिरमायाभेदप्रथः सर्वस्मा
त्मनो भिन्नमपि स्वं बहुरूपं भिन्नं कर्मफलमर्पयते येनासौ योऽभय स्वर्गनरकादिभोगभाग्भवति अत
श्चात्मानम्यतिमिरेणान्यरूपेण विपरीताभासनात् ४५ आत्माद्वयत्वं दृष्टान्तेन निदर्शयति रसफाणि
तशर्करिकागुडखंडाद्याद्येषु रस एव तद्वद्वस्याभेदाः सर्वे परमात्मनः शंभोः ४६ रसादयश्चेक्षु
भेदाः यथा एकस्यैवेक्षुरसस्य परमार्थतः सर्वत्र माधुर्यानुगमात् तथैव जाग्रदाद्यवस्थाभेदा ग्राह्यग्राह
करूपे च रूपाः सर्वे विशेषाः परमात्मनः स्वस्वभावस्य शंभोः चैतन्यमदेश्वरस्यैव यतः स एव भगवा
न्सर्वस्य स्वात्मभूतः स्वस्वतंत्र्याज्जातामपि भेदमिकास्वमापन्नस्तथा तथा ग्राह्यग्राहकाद्यवस्याविशिष्टाः
प्रथा प्रथते यथेत्थंभूतः स्वतंत्रपुनः स्वात्मनस्तस्माद्भिन्नं किंचिदस्तीति स एक एव सर्वास्ववस्थास्वसंवि
दनुगमात् इत्थं सर्वत्रैकरूपतादर्शनात् आत्मा सर्वरूपो भवति यथाह श्रीशम्भुभट्टारकः
एको भावः सर्वभावस्वभावः सर्वे भावा एकभावस्वभावाः एको भावस्तत्त्वतो येन दृष्टः सर्वे भावा
स्तत्त्वतस्तेन दृष्टा इति भगवद्गीतास्वपि सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते अविभक्तं विभक्ते १८

अनन्तानं विद्धि सात्त्विकमिति २६ तीर्थान्तरपरिकल्पितमनुभेदः । केचित्पर्यमभ्युपगतोपि न सत्यभूमा
वबकस्यैतदित्याह विज्ञानान्तर्यामिप्राणविराड्जातिपिण्डान्ताः व्यवहारमात्रमेतत्परमार्थेन तु
न सत्येव २७ विज्ञानमिति बोधमात्रमेव केवलमनुपादिनामरूपरहितमप्यनादिवासनाप्रबोध
वैचित्र्यसामर्थ्यान्नीलसुखादिरूपं बाह्यरूपतया नानात्मकं भातीति विज्ञानवादिनः । एकमेवेदं स
र्वं नेह नानास्ति किंचनेति न्यायेनान्तर्यामि सर्वस्यैव परमं ब्रह्मैव अनाद्यविद्यावशाद्भेदेन प्रकाशत
इति ब्रह्मवादिनः । अन्तर्यामी यत्रापि वेदनस्य स्थानमजीवनभूतं विश्वनिर्माणहेतुरिति नु चेति
ते अन्ये प्राणब्रह्मवादिनस्तु यथा प्राणनमेव विश्वमाश्रित्य वर्तते न हि प्राणनादृते न्यत्किंचिद् इति
त्पत्तौ रूपमिति सविमर्शीं प्राहु ब्रह्मेत्याहुः । अपरे मतिपत्त्राययया विराड्देहमिति वैराजं ब्रह्मणः
सत्यभूतमिति यथोक्तं यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः । सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रो
त्रे तस्मै लोकात्मने नमः इत्येवमादि । जातिरिति महासत्तासामान्यलक्षणं सर्वगुणाश्रयं वस्तु
परमार्थं सदिति वैशेषिकादयो ब्रुवते अन्ये पिण्ड इति व्यक्तय एव परमार्थसत्याः न हि सामान्य

प॰टी॰ १९

19

नामकिंचिदेकमनेकगुणात्मकं प्रकाशते नाप्युपपद्यते उपयुज्यते वा इति व्यक्तीनामेव व्यवहारः
परिसमाप्तः किं सामान्येनेति नानावृत्तिविकल्पैः सामान्यं विघटमाना व्यक्तयो नानुयेति अन्यदनुया
यिन भासते इति एवमादिबहुब्रुवतो जातिर्न परार्थ इति प्रतिपन्ना इत्येवं वितानादिपिंडोंते येषां भे
दानां तेन तथोक्ता व्यवहारमात्रमेतदिति अस्मिंस्तावत्प्रवादे प्रकाशमानस्य वस्तुनो न पट्वीयस्त्वादे
भेदाः सन्तीति सत्यत्वेन प्रकाशेते परमार्थेन तु न सन्त्येवेति न पुनः सत्तत्त्वतो येन भेदास्तीर्थान्तरप
रिकल्पितभेदा विद्यमाना एव तस्मादेक एव परमप्रकाशपरमार्थः स्वतंत्रैश्वर्यतन्मयमहेश्वरः इत्य
भिन्यचकास्ति यतोऽन्यस्य तद्व्यतिरिक्तस्याप्रकाशरूपस्य प्रकाशमानताभावात् यदुक्तं तीर्थधि
याव्यसनिनः समनीषिकाभिः कृतैर्यदस्त तत्त्वमिति यदुदमीघटेति तत्तत्त्वमेव भवतोऽस्ति न किंचिद
न्यत्स्ताः केवलमये विदुषां विवादः २७ इदानीं भ्रांतेर्महत्त्वप्रतिपादनसामर्थ्ये निदर्शनमा
ह रज्ज्वां नास्ति भुजंगस्त्रासं कुरुते च मृत्युपर्यंतं भ्रांतेर्महती शक्तिर्न विवेक्तुं शक्यते नाम २८ १९
भ्रांतेः एषा व्याख्यातिरूपाया अतद्रूपप्रतिभासनेन महती शक्तिरुत्तमं सामर्थ्यं न केन विवेक्तुं

शक्यते नकेनचिद्विचारयितुं पार्यत इतियावत् यथावस्तुवृत्तेनरज्जुपरिदृश्यमाना दीर्घत्वकुण्डलिनी
त्वपत्वभ्रमात् सर्पोयमित्यध्यवसानगुणेनरज्जुद्रव्येणसदृशप्रतिभासोयं सर्पावमायः सदृशप्रतिभा
साद्द्वयं मरणावमायं विदधाति अनुभवसिद्धमप्येतत् स्यात्पूर्वभूतमिति मत्वा यद्यपि भीषणीयं वाक
रंसमुल्लिख्याभ्राताः संतोहद्धंतानाशंकेनामनयाताः इतिविभ्रमएव अप्रतीतप्रथनेहेतुरिति २९
एतत्प्रकृतेसमर्थयते नहद्धर्माधर्मस्वर्निरयोत्पत्तिमरणसुखदुःखं वर्णाश्रमादिचात्मन्यसदपि
विभ्रमवलाद्भलाद्भवति एवंयथारज्जुः परमार्थसतीभ्रांत्यासर्पतयाविसृष्टापिसर्पगतामर्थक्रियां
करोति तथैवदेहात्माभिमानिनोचेतसि धर्मादि असदपितत्त्वतोविद्यमानं विभ्रमवशान्मायाप्रमो
दृसामर्थ्यादेवभवति एतदेवतत्त्वमिति भ्रांत्यासत्तालभते धर्मः अश्वमेधादि अधर्मोब्रह्महनना
दि स्वर्निरतिशयाप्रीतिः निरयोयातना उत्पत्तिःजन्म मरणंजन्माभावः सुखमाह्लादः दुःखंर
जस्तः क्षोभः तथावर्णोब्राह्मणोस्मीत्यादिः आश्रमोब्रह्मचारीत्यादिः आदिग्रहणात्तपोजपव्रतानि
इतिसर्वंकल्पनामात्रसारं विभ्रमविजृंभितमेवमायाशक्त्यादेहाद्यात्मतयाभिमन्यते एतत्सर्वंभ्रांतेः
प्रभवतियथाश्चनवरतंस्वर्गनरकजन्ममरणप्रबंधभाजः पशवः नपुनःपरमार्थतःस्वात्मनोन

प्र॰टी॰ वह्निन्नविदात्मैकघनस्य धर्माधर्मादिकं किंचिद्विद्यत इति २५ एवमसमर्थप्रतिभासनेन भ्रान्तेः सामर्थ्य
२० विचार्य तदुत्पत्तिमाह एतत्तदन्धकारं यद्भावेष्वन्धकारतया आत्मानतिरिक्तेष्वपि भवत्यनात्माभि
मानोयं ३ एतत्तदन्धकारमिति एषामामनेनेतरप्रतिपादिता विश्वमोहिनी सा ख्यातिरूपा भ्रान्तिः
20 यद्भावेषु प्रमातृप्रमेयरूपेषु विश्ववृत्तिषु पदार्थेषु प्रकाशमानतयेति नाप्रकाशप्रकाशत इति
प्रकाशमानतान्यथानुपपत्त्या प्रकाशशरीरभूतेषु आत्मनश्चैतन्यमहेश्वरादप्यनर्थतेषु सत्स्वपि
योयमतिरेकेणामीभावा ग्राह्या वा [illegible] मनोभिन्ना अप्येवमनात्माभिमानः वास्तवचिद्रूपतापहस्तेन
नयन्तेषु अवास्तवेऽज उत्पादने [illegible] मायायः भावप्रकाशने अन्यस्याप्रकाशरूपस्य बाह्यवासना
हेतोरनुपपद्यमानत्वात्स्वात्मप्रकाश एव स्वतन्त्रो यो नीलसुखादिनाप्रकाशत अतः प्रमातृप्रमेयत
पतया चिन्मयरूपोहमेव प्रकाश इति यद्वास्तवेन रूपेतन्न प्रकाशते केवलमेव अवास्तवो भेदः प्रथत इति ता
त्त्विकप्रथनाभावाद्ध्यानेऽन्धकारेण रूपणमिति ३ आत्मन्यनात्माभिमान एवं अनात्मन्यात्माभि
मानो भवतीति प्रतिपादयन्भ्रान्तेः सुतरां मोहरूपतामाह तिमिरादपि तिमिरमिदं गाढं स्यापरिम
द्धानस्फोटः यदनात्मन्यपि देहप्राणादावात्ममानित्वं ४ आदौ तावदेकस्मिंस्तत्त्वेष्वपि भावेषु भे २
संविद् दमयं

त्माऽऽपादनमख्यातितिमिरेण कृते यस्यात्मनो भिन्नानां भावानां नानतो भेदेन प्रवणः अत एव ति
मिरमिव तिमिरमख्याति यथा एकोऽपि चन्द्रस्तद्व्यस्य नेरख्यातिमिरेण द्विधा भासते द्वौ चन्द्राविति न
चैव स ख्यातितिमिरमेकमपि सर्वस्यात्मवस्तु स्वरूपभेदेन अनात्मरूपं सकाशितवत् एवमेक
स्मिन्नख्यातितिमिरे स्थिते तिमिरमपरमायातं महामोहो यमापतितः गेहस्यापरि गेहकोऽद्भव स्व
यदस्यात्मपदं क्षितं चित्स्वरूपे स्वापि विस्मृत्तिषु पदार्थेषु आत्ममापादितेषु मध्याद्‌ने व्यतिरिक्ते जडे १॰
देहप्राणादौ वेद्यखण्डे क्वचिदेहस्य लोदं दभिनोदं स्वस्मिन् न किंचिदहमिति प्रमातृतया अना
त्मभूते आत्ममानित्वमतद्रूपेतादृप्य प्रतिपत्तिः एतदतिविषमं यदि तावदात्माभिमानेन न विना
त्वा॰ नैवं सममस्ति तन्नीलसुखादिष्वपि स्तु मा वा कुत्रापि भूत् यत्पुनः कतिपये जडे लोष्टप्राये देहा
दौ आत्मतया अहंतारमाभिषेको ऽन्यत्र नीलसुखादौ इदंतया अनात्मत्वप्रतिपादनं एष एव रणः
संसारशोचनीयः यदभिमानोपनते सुखदुःखादिद्वीतः कर्षति पश्यन्निति यदुक्तं मार्कण्डेयपु
राणे योगिन्यामदालसया यानेस्थितो यानगतश्चेदेहोऽदेहेऽपि चान्यः पुरुषो प्रविष्टः ममत्वमु
र्वीनतथा यथा स्वेदेहे तिमात्रेन वमुच्छते षा इति २। एवमख्यातिवशान्निष्प्यात्मविकल्पे रिस्य

प॰ टी माात्मानं च प्रातीत्याह देहप्राणविमर्शनधीज्ञाननभःप्रपंचयोगेन आत्मानं वेष्टयते चित्रं जाले
नजालकार इव च ॥ आत्मोपहसितचैतन्यः सर्वः प्रमाता स्वोत्थैर्विकल्पनिगडैः व्यापकमप्या
२१ त्मानं वेष्टयते कथमित्याह देहादि देहप्राणयोर्विमर्शनं धियो ज्ञानं नभसः प्रपंचो विस्तारः तद्यो
21 गेन देहादिविकल्पसंबंधेन यथा हृष्टः स्थूलः रूपवान् एवं इत्यस्मामीति बालाङ्गनाः पाम ह
रास्वेषु स्वेन विकल्पेन देहमात्मत्वं प्रतिपन्नाः केचिद्विवेकम्मन्याः देहस्तावद्देहे प्रलीयते अतो निप्रा
प्राणात्मत्वं प्रतीयः क्षुधितः पिपासितः सोहमित्यात्ममानिनस्य विवेकमन्यतराः देहप्राणयोर्ज
डैलोष्टादिवत् अतोनयोरात्मभावः नतः सुख्येहं दुःख्यहमितियः सुखदुःखादि चेतते स आ
त्मेति बुद्ध्यहंकमानिनः मीमांसकादयोपि विवेचकतमास्य एतत्सुखाद्यपि बुद्धिधर्मः कथमा
त्मतयावक्तुं शक्यः ततो देहप्राणधीविकल्पानां यत्राभावः स आत्मा इति शून्यात्ममानिनः ए
वं यत्किंचिद्दृष्टं भाति तन्नाहमिति मम यथार्थं शून्यमेव सर्वोपोहनस्वभावमात्मा इति नभः शब्दे
नोक्तः तदपि शून्यं यदा सावधानावसरे वेद्यीभवते एतदपि शून्यं वेद्येन भवामस्तदा शून्या २१
तरमात्मत्वेनावस्थिताः नेति नेतीति वृत्त्या वाद्यभ्युपगतं तत्तच्छून्यपरित्यागेन तोतोशून्यात्म
तो

परिग्रहणमित्येतीति नमः प्रपंचः कारिकायां निरूपितः इत्थं संवित्स्वरूपापर्यवसानाद्धन्यात्मसा
मिनो योगिनः स्वस्वरूपविदो निमग्नाज्ञ आत्मानो ध्याता एव आत्मानं संवित्स्वरूपमपि ज्ञात्वा नानुबध्नाति
चित्रमिति आस्वयमेतत् यदुक्तं तद्धि एवमेव स्वयंकृतमपीहते इत्यत्र दृष्टान्तमाह जालेनेत्यादि
यथा जालकारः कश्चिन्नाभिविवरविनिर्मितेन स्वेनैव जालमावरणं निर्माय सर्वतो गतिमात्मनो
वेष्टयते स्वात्मनिधनायैव भाति तथा च बोद्धा: स्वात्मनि परमतः स्वपरविभागात्
ग्रहेद्वेषौ अनयोः संप्रतिपत्तौ सर्वे दोषाः प्रजायन्ते इत्याह ॥ २२ कथमेषु निर्वाणो महामोहो
देहादिसमात्मतासमर्थः प्रलीयते भगवत्त्वात् अमेवात्र देहोरित्याह स्वज्ञानविभवभासनयो
गेनोद्वेष्टयेन्निजात्मानं इति बंधमोहनविज्ञाकीर्णमतनोति परमशिवः ॥ २३ समस्त आत्मनश्च
तन्मूलत्वात् अस्य यत्तानेस्वस्वातंत्र्यागमः तस्य विभवो देहाद्यभिमानविगलनेन यच्चित्स्वरूपप
रिहृता च मत्यात्मरूपस्य स्वातंत्र्यमस्फीतत्वं चित्पतिनैवैकेन: स्वसंवेद्योस्मीति तत्स्वबोधस्वातंत्र्य
रूपस्य विभवस्य भासनं प्रकाशः सर्वो ममायं विभव इति बाह्यतयाभिमतस्य सर्वस्य स्वात्मनि

स्वीकारः तस्य योगः एवं परिशीलनक्रमेण आत्मनि यद्धिमर्शदार्ढ्यं एवमेतेन स्वज्ञानविभव
भासनयोगेन निजमात्मानं नान्यत उपनतं येन त्यस्वभावमेहेहेष्यते देहप्राणपुर्यष्टकशून्य
परामर्शानिगडैः यो वेष्टित आसीत् तमेव चैतन्यस्वरूपः स्वतेजोऽस्मि बोधोऽस्मीति विमर्शेन
पुनरपि भगवानेव विगतवेष्टनं कुरुते रश्मिभ्रमस्थानिवलादागतेः स्वात्मनोदेहप्राणावरणा
तत्पुनरपि ख्यानबलाद्धिनश्यतीति स्वविकल्पितं रथ्यान्तेवात्ति श्रीमत्कूर्थहतात्तेत्रमारेति
रूपिते योनिश्चयः पशुजनस्य जडोऽस्मि कर्मसंपादितोऽस्मि मलिनोऽस्मि परेरितोऽस्मि इत्येत
दन्यदृढनिश्चयलाभमिथ्याम्रयपतैर्भवति विश्ववपुश्चिदात्मा इति किमिति बध्नाति
मुंचति च भगवानित्याह इति बंधेत्यादि इति प्राकृपतिपादितेन क्रमेण भगवान्स्वतंत्रः पर
मशिवः पूर्णचिदानंदैकघनलक्षणः स्वरूपगोपनस्वतंत्रः क्रीडाशीलत्वात् अख्यात्यवभा
सनपूर्वं स्वात्मानमेव देहादिप्रमातृतापन्नं विधाय स्वरूपप्रच्छादनं च बंधं विदधाति तथै
व पुनः स्वेच्छातः स्वात्मज्ञानप्रकाशनक्रमेण देहादिप्रमातृताबंधं निवार्य स एव तं स्वा
त्मानं मोचयतीत्युभयथा बंधमोक्षविचित्रां संसारापवर्गस्वरूपामैश्वर्यमयीं क्रीडां खेलां प्रतनो २२
ति

चेतनोस्मि कर्मान
धीनोस्मि निर्मलो
स्मि स्वतंत्रोस्मीति
निश्चयः

विस्तारयति एकाकी न रमाम्यहमिति निजस्वभाव एवैष देवस्य यत्तां तामप्यवस्थामापन्नः स्वरूपरू
पः सन्सर्वज्ञानुभवितृतया प्रथते इत्येतद्देवस्यातत्त्वं ३३ न केवलमेतावदेव यावत् परः कश्चिद्देवस्या
विशेषः स्वस्मिन्नेव विश्वात्म एवावभासते भगवता इत्याह सृष्टिस्थितिसंहारा जाग्रत्स्वप्नौ
सुषुप्तमिति तस्मिन् भान्ति तुरीये धामनि तथापि तैर्नावृतं भाति ३४ विश्वापेक्षया ये सर्गादयो
मायाप्रमातृगता ये जाग्रदादयः अवस्थाविशेषास्ते उभयेऽप्येतस्मिन्भगवति स्थानेदधने
तुरीये धामनि चतुर्थे पूर्णाहन्तामये पदे भाति न हि संततास्ततः स्वरूपसत्ताकल्पितप्रमात्ररूप
तयाबास्त्वतयालभन्ते परमेश्वरभित्तौ यत्नु प्रकाशन्ते तत्र तात्तथापि न प्रकाशन्ते अतस्त्वितु
तंतुवदनु स्यूतं चतुर्थे तैलवदसेच्यमिति सर्वास्ववस्थासु तुरीयं रूपमनुस्यूतं तेन स्थितमिति परमार्थः एताव
तानत्रैतैः स्वरूपमाच्छादितं स्यान्नैवेत्याह तथापि तैर्नावृतं भातीति सत्यमपि तैः स्वरूपसत्तार्थ
माहृतमपि तेभ्यः समुत्तीर्णतया सर्वानुभवितृतया सर्वत्रावभासत एव न पुनस्तदावरणेन
पूर्णस्वरूपतां तत्र तिरोधत्त इति शिवधाम सर्वास्ववस्थास्वपि सदैव पूर्णं ३५ वेदान्तभाषाभि
र्जाग्रदादीनां त्रयाणां स्वरूपं व्यवहरंस्तदनुस्यूतमपि ततः परं तुरीयमावेदयति जाग्रद्विश्वं

प-टी. भेदात्स्वप्नतैजसः प्रकाशमाहात्म्यात् प्राज्ञः स्वभावस्यात्मानन्दमत्वात्ततः परं तुर्यं ॥५॥ जाग्रदवस्थाप
न्नविश्वं ब्रह्मणो वैराजं स्वरूपं तत्र भेदात् शब्दादिविषयपंचकस्य बाह्यतया परमेश्वरसृष्टस्यैव स
२३ र्वप्रमातॄणां चक्षुरादीन्द्रियप्रवृत्तेर्विषयैकस्यैव ब्रह्मणो विषयविषयिभावेन स्थितस्य नानाइन्द्रिय
23 ज्ञानवैचित्र्यं अत एव शिवसूत्रे ज्ञानं जाग्रदिति एषा ब्रह्मणो विराडवस्था गीयते यच्छ्रुतिः
यो विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोहस्त उत विश्वतस्पात् संबाहुभ्यां नमते सं पतत्रैः
द्यावापृथिवी जनयन्देव एक इति तथा स्वप्नतैजसावस्था ब्रह्मणः उत इत्याह प्रकाशमाहा
त्म्यादिति स्वप्ने बहिष्करणानि शब्दादौ विषये नावभासगल्भंते नापि तत्र बाह्यं शब्दादिकं
नाम किंचित्परमार्थसद्विद्यते नापि बाह्यतयाध्यवसायस्याविद्यादि किंचिद्भिन्नमभिन्नं वा क सर्वं
रणांतरमुपलभ्यते भ्रमाविचार्यमाणे वापपद्यते अथ च स्वप्ने प्रकाशते अत इदमर्थादायातं
यत्स एव भगवान् स्वस्वभावो देवस्तत्स्वमात्रतासमाविष्टः स्वमायमानः स्वात्मानमेव प्रका
शयन्ते आकूहनगरजलादि अनेकप्रमातृवैचित्र्यतया रूपप्रविभज्य प्रतिप्रमातृस्वप्नसाधा
रणमेव विश्वं प्रकाशयत्येवेति ब्रह्मणः स्वातंत्र्यमेवं ब्रह्मवादिभिरभ्युपगतं यतो वेदांते २३

ष्विदमन्ते प्रविभज्यमानानामनन्ताभावान्तर्पनश्चिपाम् सर्वेश्वरः सर्वमयः स्वेमेभो
न्नाप्रकाशते इति प्रकाशमानात्मैवाद्वैते तु अतः स्वेमोऽब्रह्मणि लीनो वस्थ्यति तथा
प्राप्तास्वभावस्थेति सर्वप्रमातृणां स्वभावस्यास्वभूमेस्सामान्य इति ब्रह्मणः प्राप्तावस्थे
ति यतः सर्वप्रमातृणामात्मानामेकप्रपञ्चविलयान्तद्दाप्तस्वरूपप्राप्त्यादि विलिये मं
स्कारशेषे स्वभूमेषि स्वप्रबीजस्य ब्रह्मण एव सत्ता ब्रह्मप्रतीतास्तत्प्रानन्तः सममवशिष्यत

२०

इति यावत् सर्वस्य ग्रामनमीलनवाद्वैचित्र्यप्रथायामेषां संस्कारभूमिः ततः स्व
दुस्यप्रागनुभूतवद्व्यवहारदर्शनात् अन्यथायं घस्माभूमो स्थिरं सत्तान्तस्वभावे सर्वे
शीकारेण ब्रह्मनप्रकाशते अतस्तन्तदुत्थितस्य प्रमातुः प्रागनुभूतवस्तुनस्तथैव तदित्यनु
भूतचरत्वेनस्मृतिरूपपन्नासत नाष्टिसुखमहमस्वाप्सं दुःखमहमस्वाप्सं गाढं मूढोऽहमा
समित्यनुभवः प्रादुरभविष्यदिति तथा च भट्टदिवाकरवत्सः सर्वेनुभूतापदितोऽतरथा
स्वदात्मसंस्कारस्थिता स्थः विज्ञानवनुप्रतिमोघनपकाशिस्मृतिर्नामननसंभवेतोतः
इति इत्थं स्वभूमेश्चिन्मयमेव ब्रह्मणः प्राप्तावस्थेति गीयते अतः ज्ञानघनत्वादिति स्वभूमन्

पटी॰ येयोः साधारणोयं हेतुरितुभयत्रयोजं एषा हृपुरमभूमिर्लीनत्वेनाप्रकाशमूर्तिः केवलं वि
म्यवलयतं कारेणाभामलास्तती शुद्धचिन्मयीनभवतीति यदुक्तं स्पंदशास्त्रे ज्ञानेज्ञेयस्वरू
२४ पिएपा यान्नापरमयाप्नुत: परह्येवविभुर्भाति तदन्यत्रतु चिन्मयस्पृते तथा ततः परंतुर्यमिति
२५ तस्मात्त्रपुमात्परमन्यात्रिः शेषपाशवासनासंस्कारपरिहत्याकुंडलनेदमयंब्रह्मणस्तुरीयं
रूपमनुगुणंनाम यदावसानवर्थेनकिंचिदुपपद्यते स्मतोस्मा ख्यातमावस्यात्रयस्य विश्राम
भूतं सर्वांतरतमत्वेनानुस्यूतमिति चतुः संख्यापूरणं तुर्यमिति पूरणप्रत्ययेन संख्यापदे
शात्कृतः कथमवस्थात्रयस्यानुस्यूतमिति ततः परमेतदित्याह ज्ञानत्वेनत्वादिति यतोजा
ग्रदादयोवस्थाः सर्वाभेदप्रवणत्वात्समातृणामज्ञानमय्यः तुरीयेयादृशात्कदाभमलयसं
स्कारपरिहत्याज्ञानत्वेनप्रकाशानंदमूर्ति अतस्तदंतस्थमपि ताभ्यावस्थाभ्यश्चिन्मयत्वयास
मुत्तीर्णत्वात्परमन्यदित्येवमवस्थाविचित्रं परमाहुयस्सभावं तत्त्वैस्त्रैमेव समेर्णविजृंभते॥ एव २५७
मपिस्फुरद्रूपस्य परमात्मनः सर्वप्रमातृत्वानुस्यूतत्वेनास्थितत्वाद्वश्यं प्रमातृगणगतमख्यातिमा
लिन्यमायातीति यतस्तेति वैलोतेनावेदयति जलधरधूमरजोभिर्मलिनीक्रियतेयथा २७

नगगनतले तद्वन्मायाविकृतितिमिरपरामृष्टः परः प्रकाशः २७ यद्यामेघधूमधूलीपुंजै
राकाशस्यैरप्याकाशपृष्ठममलिने स्वभावतो नमलिने विधीयते नापि नित्यतावैतत्त्वखंडना
वानीयते केवलेदर्पणप्रतिबिंबवत्तत्तदवस्थाविचित्रे गगने गगनमेव सर्वदा तथात्वेन प्रम
भित्ताना तद्वदिति नैवमायाविकृतितिमिरव्याप्तिसमस्यैर्विकारैर्नानाप्रमातृगतैर्जन्ममर
णाद्यनेकविचित्रावस्थामयैर्भगवत्स्यैरपि भगवान्नपरामृष्टः नैतैरुपहतस्वरूपः यतः स एव
परः प्रकाशः इति सर्वप्रकाशानां जीवानामाद्यउल्लासो विश्रांतिस्थानं चेति सर्वत्र भवितृत
यासदास्फुरतीति पर शब्देन निर्दिष्टः तस्मान्नस्वसमुत्थैः प्रकाशात्रूपैर्मायाविकारैरिंद्रजा
लिकवद्भगवतः काचित्क्षतिरेनेति परमेष्ठिना नरेश्वरविवेके प्युक्तं यद्यप्यर्थस्थितिः प्रा
णपुर्यष्टकनियंत्रिता जीवनिरुद्धा तत्रापि परमात्मनि सा स्थिता तदात्मनैव तस्यास्या
त्कथं प्राणनियंत्रणेति २७ नन्वेकचिन्मात्रपरमार्था अपि प्रकाशाविशिष्टसुखदुःखमो
हजन्ममरणादिनानावस्थावैचित्र्यभाजस्त्विति कथमेतदिति दृष्टांतमाह एकस्मिन्न
पि गगने रंसाव्याप्तिभवंति नानान्यानि मलिनानि तद्वदेते जीवाः सुखदुःखभेदजुषः २८

त

परमात्मन्नुपगता
परमात्मनः

[illegible]संकुचितं २ [illegible]घटाकाशं

प॰ टी यथैकस्मिन्घटाकाशे धूलिपुंजसमाच्छादिते नान्यानि घटाकाशानि विमलिनान्यपि यथा
काशत्वाविशेषान्मलिनानि रजसाच्छादितानि भवंति विमलेव्यापके नितरामपि हि गगने
२५ याहृशो घटसंकोचसंकुचिते भवेत्तादृशमेव तस्यैव घटस्य तेजो भवति न पुनः सर्वाणि घटपटा
द्याकाशानि कस्तूरीगुरुधूपितानि मृगमदाधिवासितानि रुधिरगंधीनि वैकाकाशस्वरूप
आकाश त्वात्संकीर्यंते स्वगतघटादिकृतविच्छेदात् प्रत्येकं चापि गगने वास्तवे स्थिते घटादयः स्वग
घटभित्ति तभित्तिसंकोचनियंत्रिताः संतो नानागगनवैचित्र्यं प्रथयंति इत्थं घटकृतसंकोच एव गग
नतया वशिष्यते तथात्वेनार्थक्रियाकारित्वात् न पुनर्गगनस्यैव किंचिद्घटगतं मालिन्यादि
25 स्वरूपतिरोधानाय भवति नापि परस्परं घटाद्यवच्छिन्नानां गगनानां व्यामिश्रणेति तद्वदिति
तथैवामी जीवाः शुद्धाः एकचिन्मात्रपरमार्था अपि पारमेश्वर्या मायाशक्त्यांऽशाण्वमायीय
माकृतकोशत्रयावेष्टनेन एतांव्याप्तिचिदानंदैकघनस्वरूपम पहस्त्य परिमितीकृताः येनै
कचैतन्यात्मनोपि स्वगतकोशत्रयविच्छेददोषात् परस्परं भिन्ना इवेति घटपटाद्याकाशव
त् इत्थं मायीयकोशकृतो विच्छेद एव जीवतया व्यवह्रियते न पुनः परमेश्वरेण व्यवच्छिन्न २५

चिदानंदैकघने जीवाः पृथक्षा आत्मा परमात्मा एव इति दर्शनांतरदृष्टः कश्चिद्व्यवहारः एवमाग
वादिकोशावच्छिन्ना जीवा विचित्रकर्ममलवासनाधिवासिता नानादेहा नानाशया नानापु
ण्यापुण्यस्वर्गनरकसुखदुःखजन्ममरणादिद्वंद्वभेदभाजश्च संतो नान्योन्यं संकीर्यंते य
था नानाद्रव्याधिवासितानि घटाद्यवच्छिन्नानि घटाकाशानीति सूपपन्नमेकचिन्मात्रपरमा
र्थापि स्वविच्छेदाद्दृष्टो नाभेदज्ञ एवेति २७ इत्येजीव मेउलगता अवस्थाविशेषा येते के
वलं भगवत्युपचर्यंते न पुनस्तत्त्वतस्तत्रैते केचिदित्याह प्रागेते शांतरवाय हेष्टहस्वावि
मोदवतिमूढः जगतःस्थगतो सतिभगवान्न पुनः परमार्थतः सत्या २८ जगतो इंद्रियवं
गेशांते उपरते सति तद्गतः परमात्मा शांतो नष्ट इवाभिमन्यते एवं तस्मिन्हृष्टे साङ्गादे सति
मत एवोपचर्यते परं तमोमयेमूढो मोदवानिति यथा स्थावरयोनौ न पुनः परमार्थतो
वस्तुवृत्तेन स परमेश्वरस्य यातेन प्रकारेण भवति सर्वो हि जडभागः उत्पाद्यः संहार्यो वा
भवति न पुनर्नित्ये भगवति बाधस्वभावे मायादिके चुकगते विना शोपपन्नीस्यातामिति
भगवान्सदासमः २९ सृष्ट्युत्पत्तिक्रमेणागताभ्रांतिः पुनर्नीति क्रमेण स्थतरां सम्यक्स्फूर्ति ले

परी० नाभवतीति अत्र स्वात्मन एव स्वातंत्र्यमित्याह । यदनात्मन्यपि तद्रूपावभासनं तत्पुरा निराकृ
त्य आत्मन्यनात्मरूपां भ्रान्तिं विदलयति परमात्मा ३९ अनात्मन्यचेतनस्वलक्षणे देहादौ कृश
२९ स्थूलश्यामोऽस्मीत्यादिषु तद्रूपावभासनमनात्मन्यात्मतया परामर्शनं तदस्मिन्पुरा आदाव
26 वनिराकृत्य अहं चिदानंदैकघनो नवच्छिन्नस्वभावः स्वतंत्र ईश्वरत्पक्तांकृत्रिमाहंतास्फुरणया कृ
त्रिमदेहादिप्रमातृतामपहस्तयन्नेव विगलितदेहबंधः परमात्मतया अतः सत्त्वात्मन्यस्मिन्
स्फुरद्रूपे विश्वपदार्थप्रकाशवपुषि स्वांगकल्पे प्रियाभ्रांतिर्देहादिप्रमातृताभिमानजनिता
भेदप्रथात्मा विदलयति अहमेवैकः विश्वात्मना स्फुरामीत्येवं चूर्णीकरोति इदमत्र तात्पर्यं
यावदनात्मनि देहादौ वा आत्माभिमानो न गलितस्तावत्स्वात्मप्रथात्मकेऽपि जगति भेदप्रथामोहो
न विलीयते अतश्चानात्मन्यात्माभिमानप्रशमविनाशादात्मन्यनात्माभिमानभ्रांतिं पर
मात्मैव स्वात्ममहेश्वरो भगवानेव विनाशयतीति नान्यस्यात्र सामर्थ्यं । एवं भ्रांतिद्वयापसरणा
त्परमेश्वरीभूतस्य योगिनो न किंचिदवशिष्यत इत्याह । इत्थं विभ्रमयुगलकसमूलविच्छेदने कृ म
तार्थस्य कर्तव्यान्तरकलनानास्ति न परं योगिनो भवति ४० इत्थं कारिकार्थप्रतिपादनप्रका
रेण भ्रांतिद्वयस्य प्ररोहविदारणे कृतार्थस्य स्वस्वातंत्र्यस्य परितोषपरपोषसंकोचविदलनात्कृतार्थः २९

श्रमः गुरूपलाभो येन तस्य महाहठयोगयुक्तस्य न कदाचित्कर्तव्यान्तरस्य तीर्थाटनदेवपरिग्रहदीक्षा
जपध्यानव्याख्याश्रवणादिरूपस्य कार्यशेषस्य कलना मनोव्यापारोऽपि विद्यते स्वयमेव परबोधमयो
योगेनात्मदर्शनमिति हि स्वात्मयोगस्य प्राधान्यं अतस्तत्साम्यानामन्यत्र परिश्रमः एतद्योगिनः
यदुक्तं यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य चेति भग
वद्गीतासु ४० स्वप्रतिष्ठपृथिव्यादिमायान्तस्य भेदावभासभाजो विश्वस्य भेदाभेदमया शाक्तभूमिकावे
शेन सम्यक्प्रकाशनेद्धेन शाम्भवपदसमापत्त्या भेदविलापनेन तदभेदमयताप्राप्तिमभिधायततः — सद्रूपा
शाम्भवपदात्मैतत्सुधाम्भोधिकलान्मदाप्रवाहदेहीयशाक्तप्रकरोल्लासप्रमुद्रिततत्तरंगिभंगि रचना
रूपतामभिदधत्स्वानुभवसिद्धं महामेव वीर्यसारं समलभेदविलापनपरमाद्वयोदयेन रशक्तिशि
सार वसामरस्यात्मकं परमं विदुर्दयेत्येकेणोन्मीलयिष्यन्नित्स्य स्वागमिकांस्त्रयात्मना संकलनपूर्वी
कीकारं तावदाह पृथिवी मायाप्रकृतिस्त्रितयमिदं वेद्यरूपतापतितं अद्वैतभावनबलाद्भवति हि
सन्मात्रपरिशेषं ४१ पार्थिवप्राकृतमायीयाण्डात्मकं यन्मयं लस्तत्स्थपरं रूपं त्रिविधं वेद्यरूपतया
पतितं ज्ञानगोचरतां प्राप्तं तत्तद्रूपतया ज्ञानं बहिरतः प्रकाशते ज्ञाना हि तेनार्थसत्ता ज्ञानरूपेणैवोज
गत् न हि ज्ञानादृते भावाः केनचिद्विषयीकृताः ज्ञानं तदात्मतां यातमेतस्मादवसीयते इति श्रीका

षटी- लिकात्त्रमोक्तन्यायेन यदहंतुभावनेन तत्तुलात्मकर्षात्तन्मात्रपरिशेषमकाशमानात्मकसत्तामात्रात्मकं
२७ भवति हि यस्मादेषु ४२ एतदेव भेदस्यावास्तवत्वप्रतिपादनाभिप्रायेणोपपादयति रशनाकुंडलक
टकं भेदत्यागेन दृश्यते यथा हेम यावेद्भेदत्यागे सन्मात्रं सर्वमाभाति ४२ यथा किल सौवर्णरशनाद्या
27 भरणेषु स्वर्णार्थिनो रशनादिविशेषपरिहारेण हेममात्रतयैवाभाति हेमरजतताम्रनागादितावन्मा कांस्य
त्रार्थिनो लोहरूपतया यावत्सर्वमिदं तत्तद्दानादानादिविकल्पकलंकस्याविकल्पप्रतिभासनमा
त्रनिष्ठस्य योगिनोऽत्र पादेषु परिणाममात्रत्वसिद्धिरिति भट्टश्रीकल्लटनीत्या भेदत्यागे सति सन्मात्रे
सत्तामात्रात्मकमाभाति ४२ न हि यतः सर्वस्य संकोचावभासपरित्यागादागमसिद्धं न स्वरूपस्य
यात्मरूपोपारोहे मात्रसेपराऽऽत्मकटात्वयन्नभिदधाति तद्धत्वपरम् शुद्धशान्तमभेदात्मकं समं सकलं
ममृतसत्यं प्राप्नो विश्राम्यति भास्वद्रूपायां ४२ न देतत्सत्तामात्रात्मकं सर्वं हृद्गतं ह्यत्वयदाह श्रु
तेमविदः सदेव सौम्येदमग्र आसीदिति [illegible] हेयोपादेयताभावाद्धृद्यं उपशामा
न्तं ते अतएवाभेदात्मकं प्रकर्षापकर्षाभावात्समं प्रदेशोऽपि ब्रह्मणः सार्वरूप्यमाननिक्रा
न्तश्चाविकल्पाश्चेति स्थित्या सकलं अतएवामृतमविनाशि सत्यमसत्योतु यो भागो प्रतिभा
वंश्च वस्थितौ सत्यं यत्र न साजातिरसत्या व्यक्तयः स्थिता इति यदा दोच यदंत चयन्नाधेनम्य २७

स्यन्तेति च तत्र भगवद्भट्टश्रीहरेर्निरूपितमीशासत्त्वं तदेवं संज्ञामात्रात्मकमेतत्सर्वं भास्वद्रूपेण
यामिच्छाज्ञानक्रियारूपशक्तिसामरस्यात्मिकायां परस्यां शक्तौ विश्राम्यति सेयं विश्वोत्तीर्णाविश्वमय्य
वस्थितिरिति निस्थितत्वात्तन्मयीभवति अयं च शान्ते शाकारस्यां तत्परं न्यन्यूनरूपं ततः परं यदमृत
मनृतबीजात्मकं ब्रह्मसम्मात्रात्मकं सदाख्यं पदं स्पर्शानुगं अत एवाहमिदं सर्वमिति सर्वसमर
सीकरणं तमसकलं च अतस्था व्याप्तिगलनात्मकं यदादिष्टं भगवता भवानीवल्लभेन ततो
ये ब्रह्मस्त्राणीति श्रीत्रिंशिकायां तदित्यमनन्तो भावा बहवः सदाशिवपदोपाधिमेत
दुःस्थात्मके ब्रह्म नामज्ञायां शक्तौ विश्राम्यति ४३ क्रियाज्ञानेच्छामुखेन परस्यां शक्तौ यन्न विश्रा
न४ म्यति न तत्किंचिदित्याह इष्यत इति वेद्यत इति संपाद्यत इति च भास्वद्रूपेण अपरामृष्टेयदपि त टी
न्नमः सत्तत्नमम्येति ४४ यद्वस्तु वस्तु इत्तेन बहिर्विद्यमानमपि तदिच्छाज्ञानक्रियामुखेन
भास्वद्रूपेणोत्तरोत्तरं तित्रयसामरस्यात्मकपराशक्तिस्फारमयेन बोधेन न परामृष्टं तत्स्वबोध प्रकरणा
रूपाविकल्पं गगनकुसुमतुल्यं अनेनेन च सद्द्रूप्रसर्वभवति त्रिशूलात्मकत्वं इत्तिवीर्यस्तुचितं ४५ एव व्याख्या
च्छाज्ञानक्रियापदार्थे ग्रामस्यानुवदन्त्यां भवपदसमापत्यात्तन्मयीभावमाविर्भावयति शक्तित्रितय

प.टी. न्तपरिणामयोगेन समस्तमपि परमे शिवनामनि परमार्थे विमृश्यते देवदेवेन ॥५४॥ तदित्थं समम
२८ स्तमप्येतन्मात्रामात्ररूपत्वात्षोडशात्म परमार्थे शक्तित्रिशूलपरिणामयोगेन निर्णीतयुक्त्या
पराशक्तिसमापत्तिक्रमेण शिवनामनि परमार्थेऽनवच्छिन्नचिदानन्दैकघने परमेश्वरस्व ।
स्मिन्स्वभावे विमृश्यते स्वात्मन्येव विमर्शेन प्रकर्षेण तत्समावेशेन तन्मयीभावमापाद्यते देवानां
ब्रह्मादिसदाशिवान्तानां सर्वप्रकाशानामिन्द्रियाणां च देवेन प्रभुणा परमशिवेनैव नत्वत्रान्यस्य
कस्यचित्कर्तृत्वं घटते नाप्येतद्व्यतिरिक्तोऽन्यः कश्चित्प्रमातास्ति । स एव हि भगवांस्तत्तद्भूमिका ५४
धिशायिना तत्तद्ब्रह्मादिप्रमातृरूपतया स्फुरणमिति देवदेवेनेति युक्तैवोक्तिः ॥ तदित्थं वि
सर्गवृत्तिर्दर्शिता । एवमियता भेदात्मनो नररूपस्य जगतो भेदाभेदात्मकशाक्तपदाध्यारोहेण
भिन्नचिद्घनशिवसामरस्यापत्तिमुपदर्श्य संहारदृशा प्रदर्शितानो चिदेकघनः शिवः शक्तिरूप
तयोल्लासनेनात्मकविश्वरूपतया स्फुरति न तु शिवव्यतिरिक्ते शक्तिनरयोः किमपि रूपमपि
व एव चित्स्वनिजरसापूरणेन तया स्फुरतीति प्रसरद्भक्तिमदानन्दस्फारमयीं दर्शयति ॥ पुनरपि
वपं च शक्तिप्रसरणक्रमेण बहिरर्पितनर स्वरूपमेव विचित्रं स्वस्वबहिरात्मलाभेन ॥५५॥ चिदानन्दैक २८

तान्क्रियाख्या शक्तिरेवं चक्रसामरस्यात्मायः परमशिवस्तेन चिदादिशक्तिप्राधान्यप्रथ
नात्मकशिवशक्तिसदाशिवेश्वरविद्याख्यभूमिकोन्मीलनयुक्त्याहंइदंद्वयं विचित्रभूमि
नितन्तत्त्ववमनादिरूपं स्पष्टं बहिरात्मलाभेनेति बाह्याभासात्मतया स्वात्मनः प्रदर्शनेन
पुनरर्पणात्मनेनेतद्दर्शयति यत्परमशिव एव स्वतन्त्रः सदाखिलभित्तौ विश्वप्रपंचोल्लासनवि
लापनक्रीडां स्वात्मानं तिरिक्तामप्यतिरिक्तामिवदर्शयन्नेव मित्थं स्थितो न तु तद्व्यतिरि
क्तं किंचिदस्तीति ४४ इत्थं विश्वोल्लासनविलापनक्रीडाशीलो भगवान्यः शिव इति व्य
पदिश्यते स कतमः उत्रतिष्ठति कतमेन वा प्रमाणेन सिद्ध इत्याशंक्य सर्वेषां स्वात्मैव शिवः
सर्वदा सर्वथापि सिद्धस्तया स्फुरन् सर्गादीन्निरूपातीत्यस्मद्युष्मद्वाचकैः शब्दैः प्रतिपादयति
इति शक्तिचक्रस्यैक्यक्रीडायोगेन वास्तवस्वरूपेणैव अहमेव वस्तुरूपः शक्तिमहाचक्रनायक
पदस्थः ४७ मय्येव भाति विश्वं दर्पण इव निर्मले घटादीनि मत्तः प्रसरति सर्वं स्वप्नविचित्र
त्वमिवस्वप्नात् ४८ अहमेव विश्वरूपः करचरणादिस्वभाव इव देहः सर्वस्मिन्नहमेव।
स्फुरामि भावेषु भास्वरूपमिव ४९ द्रष्टा श्रोता घ्राता देहेन्द्रियवर्जितोप्यकर्तापि वेदांता

प·त्री· गमनं कांक्षिचिज्ञानं त्वमेव रचयामि ५० इतीति व्याख्यातेन मकारेण चिदादि शक्तिपंचकादि
भेदेनेतो यः शक्तिसमूहस्तद्देवयंत्रं श्रीअघोरेणवाह्य चक्रं हृदयं हृद्वृत्तीयं चान्या येन रूढा प्राद्युम्न
२८ हृनन निमज्जनहेलाक्रमेण विपरिवर्तयत्नहमेवेति देवः सर्वप्राणिनामहमित्यनाहतो
नादात्मा पराहंताचमत्कारसारः स्वात्मपरामर्शः स एव सर्वस्मान पद्यनीयो ध्येयस्तस्मैव दे
वः श्रीअघोरेशीलः स्फुरतीत्यनेन स्वस्वरूपनिष्ठ एव शिव इति प्रतिपादितं तथा च गुरुरूप
इति कल्पनाक्रांतेर्गोचरः अन्या च शक्तीनां करणदेवतानां विषयाहरणत्यागादिव्यव्हा
रस्तानेत्र आदात्त यन्महाचक्रनायकपदं तत्र तिष्ठतितत्त्वः यतः करणशक्तीनां चेतन्या वि
२९ श्रांतिं विना स्वरूपसज्ञान विद्यते अतः शक्तिमंतमेव स्वरूपामातृनायानवरतं भजेत इत्य
नेन सर्वप्रमातृहृदयाधिष्ठातृत्वा द्भगवतोनियतभुवनाधिष्ठातृत्वं परिहृतं तथा यदि
दं किंचिद्विश्वं तया भिमतेन सर्वमादर्शप्रतिबिंबन्यायेन मय्येवभाति व्याख्यानरूप सद
र्घविश्रांतमेवावभासते अहंतासारमेव स्फुरतीति यावत् तथा मत्त इति एणादहमिति
रूपात्स्वात्मनः सकलं निःशेषमिदं विश्वं प्रसरति प्रमातृपदतया बाह्यतया परिहृतया २९

स्फुरति कथमित्याह सर्वं विचित्रमिवास्मादिति यद्यपि निर्दिष्टादस्मात् स्वभावस्थायां
वास्तवपदार्थाभावेऽपि पुरप्राकारदेवगृहादिनानाश्चर्यमयपदार्थवैचित्र्यमविद्यादिपरिक-
ल्पितं कारणान्तराभावात्स्वमेव चिद्रूपादानमेव प्रसरति तथैवैते तीर्थान्तरनियतनिमित्तकारणा कारणान्तर
नुपपत्तेरनवच्छिन्नचिदानन्दैकघनादहमितिरूपाद्धि स्वमिति तथाहमेव विश्वरूपतया-
दि स्फुरामित्येवं यः पूर्णश्चैतन्यपरामर्श एष एवास्मि नानादेहादिप्रमातृतामापन्नोऽपि।
स्वरूपः श्रीगोपालबालाङ्गनादिष्वेतरभेदेन स्फुरणाद्धि श्वानिरूपाणीतियावत् करच- तमेव ॥
करचरणादिस्वभावो देह इव यथा सामान्येन सर्वेषामेवो देहः करचरणादिस्वभावः प्र-
तिप्रमातृ स्वालक्षण्येन नानारूपस्तथैवैकश्चैतन्यलक्षणः पदार्थः सर्वो वा सत्ताद्विस्वरू-
प इति तथा सर्वस्मिन् प्रमातृप्रमाणप्रमेयरूपस्मिन्नहमेव स्फुरामि सर्वस्य स्वात्मानुभावि-
त्वेन प्रकाशनात् कथं भावेषु भास्वरूपमेवेति यथा नानावस्तुषु भास्वरूपमतिशयेन
द्योतनशीलं वस्तु दीप्यते तथैव जडेऽस्मिन् जगत्येकश्चिद्रूपोऽहमिति, अन्यच्च इदं हेमादिदेहेषु
यवर्जितोऽपि चिन्मूर्त्तित्वादहमेव पश्यामि शृणोमि जिघ्रामि रसयामि स्पृशामीति सर्वत्र

षटी सर्गादंतावित्यंशेन कृतकृत्यो ऽहं हेतुरित्यवर्तो ऽहं प्रणमीत्याद्यभिमन्यते परं स्वापाद्यवस्थासु
३० इष्टत्वाद्यभावात् तस्मादहं देहेन्द्रियादिवर्गसमुल्लासकस्तदुर्जितो ऽपि चिदानन्दैकघनः सर्वभू
तहृदयान्तरचारी विषयोपभोक्ता सकृद्रूपवाच्यः परः पुरुष एव तथा च श्रुतिः अपाणि
30 पादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं तस्या
पुरुषं महान्तमिति तथा च तापिसिद्धान्तागमेत्यादि स्वयमविधातापि देवमुनिमनुव्याघ्रा
I ध्यायाविष्टः संक्षेपविस्तारविवर्तात प्रतिभास्वरूपो ऽहं सिद्धान्तादीन्नानाग्रन्थान्करोमि
न पुनर्ज्ञानी लोकस्यानीयान्तान्तकरणप्रायमिति तत्तद्विधानेनाहमेव सर्वप्रमाण
निर्मातेत्यनेन पराहन्तास्वरूपस्य स्वात्ममहेश्वरस्य सत्तायोन प्रमाणप्रयोग उपपद्यते उ
पयुज्यते वेत्युक्तं स्यात् एवमनवद्यनीयो ऽहमित्येवानुभवितृतया सर्वेषां स्वात्मैव शिवः
सर्वज्ञावस्थितः सर्वप्रमाणेष्वादिसिद्ध इति ५० तदेवं व्याख्यातेन क्रमेण सर्वो ऽस्मदाद्यवि
भव इति दार्ढ्येन स्वात्मानं प्रत्यवमृशन्परब्रह्मरूपो योगी भवतीत्याह इत्थं द्वैतविकल्प
गलिते प्रविलंघ्य मोहिनीमायां सलिले सलिलं क्षीरे क्षीरमिव ब्रह्मणि लयी स्यात् ५१ ३०

ग्रेन न प्रकारेण सर्वो हि भावपरिशीलनयुक्त्या हेतविकल्पे गलिते भेदप्रथायां विलीनायां मोहि
नीमायायां प्रविलेच्छ्यानात्मन्यात्माभिमानरूपामख्यातिं भेदप्रथा द्वैतम् अहमेव विश्वात्मेति संको
चापसारणेन सम्यक्तत्त्वनां नीत्वा आत्मानं हृत्कामयके पूर्णे चिदानन्दैकघने स्वरूपे लयी स्यात्
संकोचविलयात् तन्मयतादात्म्यं यायात् किं यथेत्याह सलिल इत्यादि यथा सरःसमुद्रतन्नाना
घटादिभिर्जलं क्षीरं गवि विविध शाबलेयबाहुल्याद्यनेकगोमहिष्यादेर्भिन्नं पुनरपि घटशाबलु
यादिकृतभेदसंकोचपरित्यागात् सलिले सलिलं प्रविष्टं क्षीरे क्षीरं वैजात्यमेव न हि तु न तत्र भेदः
स्फुरति तथैव देहप्राणपुर्यष्टकशून्यात्मकमात्मानं शाम्भवे भगवत्येव संपद्यते यथाहं भट्टदिवा
करवत्सः जाते देहभूत्यय हेयोपभोगप्राप्तिकं निमित्तबाधासिद्धौ मयैवावर्त्यैवेन्द्रियग्राममन्त
र्विश्वात्मा त्वं नितरामेकात्वभासि इति कस्त्यात्मा लोके ५१ एवं ब्रह्मसत्तामधिरूढस्य योगिनो
दृढाभिभवोऽपि ब्रह्ममय एव न स्वरूपविप्रलोपाय प्रगल्भते इत्याह इत्थं वा स्वमहाभावुन
वा शिवमयत्वमुपेयात कः शोकः को मोहः सर्वं ब्रह्मावलोकयतः ५२ इत्थं निरूपितेन
प्रकारेण गलितकंचुकबंधस्य योगिनस्तत्त्वसम्मूढे भूतविषयेन्द्रियव्राते भावनया सर्वमिद

पटी·
३०

मेवाखंडंसंविदिति दृढप्रतिपत्त्या शिवमयत्वमभियाति परमाद्वयरूपतां प्राप्तो शोकमोहाद्य
लक्षिताहंत्वाभिभवाः सर्वमिदं तत्त्वजातं ब्रह्मपदप्रपन्नोऽस्य न केचनैव ते ब्रह्ममयत्वात्स्वरू
रूपत्वरूपा इति न खेदाय प्रभवंति ५२ ननु परमाद्वयरूपस्यापि ज्ञानिनोऽवष्टंभस्थिते शरीरे
पि तदुत्थकशुभाशुभकर्मफलमेचयः किमिति न स्यादिति परिहरति कर्मफलं शुभमशु
भं मिथ्याज्ञानेन संगमादेव विषमोहादिसंगदोषस्तत्कारयोगोऽप्यातत्कारस्येव ५३ शुभमे
धत्वमहननादिरूपपुण्यापुण्यकर्मफलप्रचयमेंचयो मिथ्याज्ञानेन संगमादेव प्रादुर्भ
वति अहं शरीरी इदं मम त्वमेधादिमेमापायुतया स्वितियद्धनात्मन्यात्माभिमानं एवमात्म
न्यनात्माभिमानलक्षणो विपरीतेन ज्ञानेन तेन योगो मावभिष्वंगस्तस्मादेव पशोः शुभाशुभ
कर्मफलमेचयो येनानवरताधिवासिनः संसारक्लेशभाजनं भवति ननु ज्ञात्यात्मकस्या
पि प्रमातुः किमिति नावतापशुत्वमायातीत्यत्राशंक्योत्तरं पद्धिपति विषमोहादीत्यादि यस्मा
त्संगदोषः सर्वथा विसत्वः यथा, साधुयोगीन्द्रेत स्तोधोऽपि स्वगतदोषस्तंभपूर्णाऽकुरुते तथै
वशुद्धस्यापि प्रमातुरख्यातिजनितो मोहयोगः पशुत्वमापाद्य शुभाशुभकर्मसंबंधं ददाति ५३०

जन्ममरणाद्यपि न ब्रह्मरूपस्य योगिनोऽपि तु मायाप्रमातृणामेवेत्याह लोकवद्द्रष्टा कृतोयइह
विद्यामुपासते मूढाः तेषां तु जन्म न तु धर्माधर्मार्गलाबद्धाः ५५ ये प्रमातारो देहात्माभिमानिनो
भूत्वा फलकामनाकलुषिता लोकाचाररूपां पुण्यापुण्यमयीमविद्यामेवं यथारूपां मायां जग
ति स्वर्गनरकादिफलप्राप्त्युपायत्वेन सेवन्ते ते मूढास्ता पुण्यापुण्यनिगडबद्धास्तत्फलोपभोगा
य पुनः पुनर्जायन्ते म्रियन्ते चेत्यनवरतं संसारक्लेशभाजो भवन्ति न पुनः प्रक्षीणमोहावरणो विमलि
त धर्माधर्मबन्धो ब्रह्मस्वभावो योगी जायते म्रियते चेति ५६ एवमविद्योपार्जितान्यपि कर्माणि ज्ञा
नाविर्भावादेव क्षीयन्ते नान्यथेत्याह अज्ञानकालनिचितं धर्माधर्मात्मकं तु कर्मापि चिरसंचित
मिव तूलं नश्यति विज्ञानदीप्तिमिव प्राप्त ५७ अज्ञानकाले कृत्रिमप्रमातृत्वाभिमानावसरे पुण्या
पुण्यरूपं कर्मानुगुणफलप्रार्थनया यदधिचितं स्वीकृतं तद्विज्ञानदीप्तिमिव प्राप्य हि शीघ्रं इद्धज्ञानदी
प्तिमिव प्राप्त नश्यति अहमेव परं ब्रह्मेति कृत्रिमप्रमातृतादाहसमर्थं विज्ञानं तस्य याप्तेन पुनरेव
मत्यवमर्शनान्नाभावसामर्थ्यात्तद्दर्शनं याति किमिवेत्याह चिरसंचितं तूलमिव यथा चिरसंचितं
तूलं दृढसंयोगमवह्निप्रदीप्तमिव प्राप्य झटित्येव भस्मसाद्याति तथैव सर्वकर्मफलसंचयो विज्ञानवह्नि

पटी· सामर्थ्यात्तत्क्षणमेव प्रलयमुपगच्छतीति यदुक्तं यथैधांसि समिद्धोग्निर्भस्मसात्कुरुतेर्जुन ज्ञा
३२ नाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथेति ५८ न केवलं प्राक्कृतं कर्म ज्ञानप्रसादादुपलीयते याव
दिदानींतनमपि कर्म ज्ञानेछयाहृष्टानफलोपभोगाय प्रयुज्यमानमपि नश्यतीत्याह ज्ञानमयो हतमपि न फ
32 लायतते तस्य जन्म कथं गतजन्मबन्धयोगो भाति शिवार्कः स्वदीधितिभिः ५९ ज्ञात्मसमर्थं प्रत्य
वमर्शप्रबन्धेकृतमपि शुभाशुभादिकं कर्म कृत्रिमप्रमातृताभिमानाभावात्ज्ञानगुणफलदाना २
यप्रगल्भत इति कर्मफलाभावात्तदुपयोगस्य जन्मनः केन प्रकारेणकर्तात्मास्यात्र भवेद्योगिनः पुन
जन्मेत्यर्थः नन्वस्य पिण्डपातात्पुनर्न जायते चेत्तर्हि कीदृशः स्यादित्याह गतजन्मेत्यादि गतो जन्म
रूपस्य बन्धस्य योगः संबन्धो यस्य स एवमिति प्रक्षीणमोहावरणः स्वदीधितिभिश्चिन्मरीचिभिश्च
घैः स शिवरूपोर्क इति भाति स्फुरति न पुनस्तीर्थान्तरपरिकल्पितोस्य मोक्षः उक्तं चित्रामिरितिके
वलमायादिकृतसंकोचविनाशात्स्वशक्तिविकस्वरतामापाद्यत इति ५९ अत्रैव युक्तिमाह तुष
यथा किंशारुककञ्चुकेभ्यः पृथक्कृते शालिबीजे बीजस्वभाव किंशारुकादिसमग्रभावाद्धि
कंचुकत किंशारुकमुक्तं बीजं यथाङ्कुरं कुरुते नैवं तथा मलमायाकर्मविमुक्तो भवाङ्कुरं त्यात्मा

तिजलानपमधवर्त्यपिहिनेवांकुरजननलक्षणकार्यहेतुर्भवति नैवं बकेवलकस्यानीयेना
णवमलेन तुषस्थानीयेन मायामलेन किं प्राक्कर्मरूपेण कार्ममलेन च मुक्तः एवं कृत आत्मा
चैतन्यं मलत्रयरूपसामग्र्यभावान्न पुनर्भवांकुरं संसारमेरोहं विदधाति केवलं विश्वगतना
नापदार्थसार्थप्रादुर्भावविनाशवैचित्र्यं स्वात्मनि परामृशन्महेश्वर एव भवति ५७ एवं ज्ञाना
ग्निदग्धबीजस्य ज्ञानिनो न किं चिद्भयस्थानं इत्युपादेयं वेमतमाह आत्मज्ञो न कुतश्चन
बिभेति सर्वं हि तस्य निजं रूपं नैव च शोचति यस्मात्परमार्थे नाशिता नास्ति ५८ यः आत्मज्ञः
स्वात्ममहेश्वरस्य तत्त्ववित्स न कुतश्चन बिभेति न कस्मादपि राज्ञः शत्रोः प्राणिभ्यो वा भयमाद
त्ते कुत एतदित्याह सर्वं हि तस्य निजं रूपमिति यतस्तस्य स्वात्ममहेश्वराद्वयवादिनः सर्वं पदार्थ
जातमिदं विश्वं निजस्य स्वात्मनो महाप्रकाशैकवपुष एव रूपमाकारः सर्वत्र प्रकाशानुगमादि
ति प्रकाश एव स्वात्मा तेन आत्मस्वपरात्मना प्रकाशते अतएव भयस्थानं वा लोके यत्किंचिद्भाति त
त्सर्वं तदेव स्वांगकल्पमेव कथं भयजनकं स्यात् यदुत स्वात्मनो व्यतिरिक्तः पदार्थो भयहेतुर्भवे
त् कः पुनः सर्वतः परिपूर्णस्यावधिभूतो भिन्नो यमादिरस्ति तस्माज्ज्ञानी स्वपदस्थितो देहा
भिमानित्वोपि विभियादिति सर्वत्र निजरूपोपलब्धेः संसारस्थितो प्येककोविगलितस्वपरविभाग

३३

नयानिःशंको विचरत्येव यथोक्तं परमेष्ठिपादैः योविकल्पमपि अर्थमंडलं पश्यतीश निखिलं
भवद्वपुः स्वात्मपक्षपरिपूरिते जगत्यस्य नित्यसुखिनः कुतो भयमिति ग्रंथकारोप्याह एककोह
मिति संस्मृतो जनस्त्वामसाहमहमेन खिद्यते एककोहमिति कोपरोस्ति मे कस्य मस्मि गतभी अवस्थि
त इति अन्यच्चैनैव च शोचतीत्यादिनाप्यात्मज्ञः शोचति यथा धनदारादिकं मम न ह रिक्तो
ष्टी· स्मि व्याधिनाक्रांतोहं म्रियेवेत्यादि यतो व्याख्यातेन क्रमेण परमार्थतान्तिके वस्तुनि चैतन्यरूपे
नर्मुखे प्रमातृमात्रे नाशितात्यधर्मित्वेन विद्यते संवेद्याभिमानसारं कार्यत्वेन प्रतिभाससमान
३३ मिदं तावच्छिन्नमुत्पद्यते लीयते च न पुनः संविन्मयस्यात्मनो हृता सारस्याकृत्रिमस्य प्रभृतेस्त
स्य कार्येभ्यो वैयत्नाऽनुपलब्धेः न चैतावता स्वरूपविप्रलोपः स्याद् विमृष्टतो योगिनोऽह
हस्यस्यापि तत्तत्कः शोकाद्याविर्भावः स्वरूपाच्छादकत्वेन न भवेदिति ५८ नापि स्वात्ममहे
श्वरस्वरूपपरिशीलनाद्वाद्यस्य तानि न शेवतस्य पूर्णत्वादिदोषः स्यादिति प्रतिपादयति ॥
अतिगूढहृदयगंजप्ररूढपरमार्थरत्नसंचयतः अहमेवेति महेश्वरभावेन कादुर्गतिस्त
स्य ५९ अतिगूढमतिप्रायेण गुप्ते हृदयमेव गंजे सर्वपरमार्थस्वस्वरूपविश्रांतिस्थानस्वभावे
भाण्डागारे नत्रयोऽतितीव्रतमसमावेशप्ररूढः परमार्थः सद्रूपरिदृष्टः स्वात्मस्थानसतत्त्वः ३३

स एव सर्वं बिभर्ति देहत्वाद्यात्मसंचयस्तेन हेतुनाहमेवेति सर्वमिदमस्मीति यस्याविर्भूतः
स्फुरणः परहंताविमर्शात्मा निजलक्षणो महेश्वरभावः शरीरिणोपि स्वात्मप्रकाशत्वात्स्वात्मन्येव तस्मिं
स्थिते सति कानामवराकी दुर्गतिर्दारिद्र्यप्रभावस्तदुपलक्षितो वा कश्चिदकृत्रिमा विभूत्याप
तिशयः स्यात् आसंसारसारादि सर्वे पदार्था ये देवाभासंते तदेव योगिनः स्वात्मकल्पाः तेन
दुर्गतेः आश्रयाः कथमस्य वार्षापकर्षाप्रगल्भं इति न किंचिद्दौर्गत्यादिकं भवेत् कस्य वेति को वास्य दुर्गतेः स
माश्रयः देहाद्यात्ममानिनो ह्यस्य भवेत् यतस्तेव्यतिरिक्तस्यैषणीयस्याप्राप्त्या स्वरूपः तदुप
हता दरिद्रतेति यः पुनरकृत्रिमाहंताप्रत्यवमर्शपरमार्थो योगी सर्वमस्मीत्यव्यतिरिक्तोने
षणीयेन महेश्वरः स कथं व्यतिरिक्तप्राप्यप्राप्त्यभावाद्दौर्गत्यादेर्भाजनं स्यात् अत एव गेज
शब्दस्य रत्नसंचयशब्दस्येश्वरशब्दस्य च हृदयंगमं परमार्थमहानित्य कृत्रिमार्थवाच
कानि विशेषणान्युपपादितानि ५९ इदानीं मोक्षस्वरूपमाह मोक्षस्य नैव किंचिद्धामास्ति
न चापि गमनमन्यत्र अज्ञानग्रन्थिभिदा स्वशक्त्यभिव्यक्तता मोक्षः ६० मोक्षस्य परहं
ॐ ताचमत्कारसारस्य केवलस्य धामव्यतिरिक्तं स्थानं न विद्यते देशकालाकारावच्छेदाभावा

प.टी. अत एव न चान्यत्र ज्ञानं विद्यातिरिक्तगमनं लयो मोक्षः यथा भेदवादिनां मते नोत्क्रान्त्या ऊर्ध्वकुण्डाधारा
दिभेदनाद् ऊर्ध्वद्वादशान्ते लयः एषैव मुक्तिरिति यदुक्तं व्यापिन्यां शिवसत्तायामुत्क्रान्त्या किं प्रयोज
२८ नं अव्यापिनि परे तत्त्वे उत्क्रान्त्या किं प्रयोजनमिति एवंविधाप्यन्यतीर्थान्तरपरिकल्पिता बहवो मो
क्षभेदाः संति ते अतन्यमाना ग्रंथगौरवभयमानयंतीति नेह प्रतन्यंत इति सर्वज्ञेहितमलस्य संभवा
दमोक्षे मोक्षलिप्सा मोक्षाभास एव किं पुनर्मोक्षलक्षणमित्याह अज्ञानेत्यादि अज्ञानमख्याति
जनितं आत्मन्यनात्माभिमानं पूर्वं अनात्मनि देहादावात्माभिमानलक्षणो मोहः स एव सूर्ती
स्वरूपसंकोचदायित्वाद् ग्रन्थिरिव ग्रन्थिः तस्मात् अलक्षणस्य निजस्य व्यापित्वादेर्देहाभिमानतया बं
धः तस्य भिदेदनं निजपूर्णस्वात्मस्वातन्त्र्यपरिशीलनदार्ढ्याद् देहाद्यभिमानलक्षणस्याज्ञानग्रन्थेर्वि
दारणं तेन देहत्वनाशः शक्तिभिः स्वात्मस्वातन्त्र्यलक्षणोर्धमैश्वर्यं तेनात्मशक्तिविकस्वरता एष एव नि
रतिशयो मोक्ष इति अयमाशयः यथा सहजनित्यव्यापकतादिधर्मयुक्तो माकाशमपि घटादिभित्ति
वेधसंचिते तत एव तद्देवाव्यापकत्वादिधर्मयुक्तं घटाकाशमित्युच्यते आकाशाद् भिन्नमिव प्रथते पुन
रपि घटादिभित्तिहत संकोचभंगात्तदेव घटाद्याकाशं तद्देव व्यापकत्वादिधर्मयुक्तं स्यात् ; २८

पुनस्तस्य देहादिभंगाद्यनंतरं कश्चिदूर्मीविर्भावस्याद्यातीति नचैवं देहाद्यभिमानकृतसं
कोचसंकुचितं चैतन्यं बद्धमिवेत्युच्यते तदेव पुनः स्वस्वरूपज्ञानाभिव्यक्तौ देहादिप्रमातृ
ताबंधमलयोस्त्वशक्ति विकस्वरं मुक्तमिवेत्यभिमानमात्रसारो परिमितप्रमातृरूपतया
बंधमोक्षौ न पुनः परमार्थे संविदितत्त्व एवं किंचित्संभवतीति तस्मान्मुक्तेन किंचित्साध्यते
निजमेवस्वरूपं प्रथते एतदेवविस्पष्टं धर्मेणाह यथोदपानकरणात्क्रियेतेन जलांब
रं तदेवनीयते यक्रिमस्ततः संभवंडतः भिन्नेषु तोयथावायुर्नैवानः सहवायुना
लीनप्रणाद्यबंधस्तु तथात्मा ब्रह्मणा सहेति ९० एवं प्रक्षीणाज्ञानबंधोज्ञानी परानुग्र
हार्थं शरीरं धारयन्मुक्त इत्याचेदयति भिन्नाज्ञानग्रंथिर्गतमेदेहः पराकृतभ्रांतिः प्र
क्षीणपुण्यपापो विग्रहयोगपसोमुक्तः ९१ शरीरसंबंधेपिस्वात्मज्ञानविस्फुरीराभि
मानाभावाज्जीवन्नपिमुक्तोविकस्वरशक्तिर्भवेत् ननुविग्रहयोगएवबंधः कथंतत्संबंधे
पसोमुक्तः स्यादित्याह भिन्नेत्यादि भिन्नो विदारितअज्ञानरूपोग्रंथिरप्रणिवख्यातिसमुच्या
देहाद्यनात्माभिमानरूपो बंधोयेन सएवं तथागतमेदेह इति अतएवनष्टसंशयः परा

प॰
टी॰
२५
35

हृतात्मकृता परमात्मस्वज्ञानलाभाद्भ्रांतिः स्वयन्मूपोभ्रमो येन सतत्वेति एवं सति शीलेनेन
प्रक्षीणानि पुण्यपापरूपाणि विगलितसंस्काराणि देहात्ममानित्वाभावाद्धर्माधर्माणि यस्य
स एवंविध इत्यनेनात्मज्ञानमेव बंध इति प्रतिपादितं न तु विग्रहयोगोपि यस्य प्रक्षीणं स तदे
व जीवन्नेव विमुक्तो न पुनः शरीरयोगो बंधस्तदपगमो मुक्तिरिति किंतु देहपातात्स्वर्गे
मोक्ष इति ८२ जीवन्मुक्तस्य कर्महेतौ शरीरे स्थितेपि शरीरयात्रामात्रार्थं ज्ञानेन कुर्वाण
स्य कर्मणः फलायतनस्याभवतीत्यत्रोपपत्तिमाह अग्निभिर्दग्धं बीजं यथा प्ररोहासमर्थता
मेति ज्ञानाग्निदग्धमेवं कर्म न जन्मप्रदं भवति ८२ वह्निनिर्भृष्ट शालिबीजं हि निर्मलि
तातपमध्यवर्त्यपि सामग्रीवैकल्याद्यथा नांकुरादिजनने शक्ततं याति तथैव ज्ञानाग्निना
दग्धं परमात्महृदयबोधदग्धमपाप्सुष्टकर्म यथाहमेवेदं विश्वात्मनास्फुरामीत्येवं रूपेण देहा
द्यात्ममानित्वज्ञाने हेयोपादेयबुद्धिपरित्यागेन यत्किंचिच्छुभाशुभं कर्म क्रियमाणं तदस्य
वीर्येण पुनर्हीनितः पिंडपातादनंतरं जन्मफलदं भवति देहनिर्माणहेतुं संपद्यते दग्धं २५
बीजमिवांकुरे तस्मान्न सर्वाहंभावरूपायाश्चितिशक्तेः फलाभिसंधानतया कृतं कर्म भूयो

जन्मदुःखं प्रभवतीति ९२ एवं पुनर्विकस्वरापि चितिशक्तिः कथंकारं देहवतीत्यादिना हृ परिमिति
बुद्धित्वेन हि कर्मोचितभाविदेहभावनया संकुचिता चितिरेतद्देहध्वंसे तथा भवति ९३ यस्मात्परिमि
तबुद्धित्वेनाख्यातिजनितेन देहाद्यभिमानवासनापूर्वककामनाकलुषाभिसंधानेन यत्कृतं कर्म यथाहम
श्वमेधेन यजे इहामुत्र च सुखी भूयासं माकदाचन दुःख्यहं भूयासमित्यनुनाकर्मणा वैदृ पदं प्राप्नुयामित्ये
वं वासनाविशिष्टस्य कर्तुरेवमनुगुणेन कर्मणा तत्समवनावासनालब्धप्रवृत्तेः कर्मण उचितत्वात्तदनुगुणफ
लभोक्तृतायोग्यो भावी देहः प्रारब्धकर्मफलभोक्तृशरीराधिकारपरिक्षयाद्य उत्तरत्र भविष्यच्छरीरत
स्य या भावनासुनाश्वमेधादियज्ञकर्मणा स्वाराज्याद्याप्तयान्यभिमतकर्मफलवासनाधिरूढिस्त
या कर्मोचितभाविदेहभावनयायं सर्वतः पूर्णापि चितिशक्तिराणवमायीयमलमूलेन कार्ममलेना
क्रान्ता संकुचिता व्यापिन्यपि घटाकाशवत्कर्मानुगुणफलभोक्तृशरीरवासनावच्छेदवती संपन्नास
ती एतद्देहध्वंसे तथा भवतीति एतस्य प्रारब्धस्य कर्मफलस्य यो भोक्ता देहस्तस्य भोगपरिक्षयाद्यो ध्वं
सो मृतिस्तस्मिन्देहध्वंसे सति सा चितिरुद्भूतकर्मवासना तथा भवति येनाशयेन पूर्वं कर्मफलमु
पार्जितं न तत्कर्मफलभोक्ता यो देहस्तद्वतीं संपद्यते यद्वशाच्चितिरपि स्वर्गनरकादिभोगभाजनता
न् तस्माच्छरीरीभूत्वापरिमितफलोल्लोलायमानकृतं कर्म तत्फलभोक्ता जन्मदुःखमवश्यं प्रभवति

प॰ सी॰ यत्पुनरशरीरी भूत्वा सर्वज्ञत्वात्सम्मीति संविद्रूपतया स्फुरते न तु वासनाप्ररोहानुसाधनात्कथं व्याप्तिमा
श्चितिशंकेर्जन्मने स्यादिति तात्पर्यार्थः ९३ एवमनात्मतयास्वरूपचिंतकर्म संसरणाय प्रमातुर्भ
२९ वतीति चेत्तदात्मस्वरूपवक्तव्यं येन संसारी न स्यादिति प्रतिपादितमपि शिष्यजनहृदयंगमीक
र्तुं पुनः कथयति यदि पुनरमलं बोधं सर्वसमुत्तीर्णं बोद्धकर्तृमयं विततमनस्तमितोदितभा
36 रूपं सत्यसंकल्पं ९४ दिक्कालकलनविकलं ध्रुवमव्ययमीश्वरं सुपरिपूर्णं बहुतरशक्तिव्रा
तप्रलयोदयविरचनैककर्तारं ९५ सृष्ट्यादिविधिसुवेधसमात्मानं शिवमयं विबुध्येत कथ
मिव संसारी स्यादिति तस्य कुतः क्व वा सरणं ९६ यदि पुनः परशक्तिपातविद्धहृदयः प्रमाता
देहादिप्रमातृत्वाभिमानमधःस्पदीकृत्य स्वात्मानं शिवमयं विबुध्येत चिदानंदैकघनं विजानी
त यात् स्वपरिज्ञानात्स्वात्ममहेश्वरभावः कथमिव केन प्रकारेणायथा संसारी संसरणशीलो भवे
त्स्यादिति यावत् यतश्चिदेचिद्रूपः पूर्यष्टकात्मा कार्ममलसंबंधेन संसरति यः पुनश्चिदेक
मूर्तिः शिवमयः प्रक्षीणाणवमलादिकंचुकः स कथं संसारीति तात्पर्यं ननु चिदेकमूर्तिः स्या
त्संसारी च भवेदिति किं दुष्टमित्याशंक्याह विततेत्यादि विततस्यानवच्छिन्नदेशकालाकारस्य
प्रमातुर्देहाद्यभिमानपूर्वकस्वकृतवासनापरिहृत्यात्मणःस्यतस्य कुतः सरणं सर्वव्यापित्वात्तदिति २९

रिक्तं किमस्ति यद्वस्त्वपेक्ष्य ततो विनिर्दिष्टोऽन्यत्र भिन्नसंसरणं गमनं कुर्यात् यतो देहादिप्रमातृताभिमानाव
च्छिन्नस्य किलापादानाधिकरणादिकारकसंभवः यः पुनरस्मिन्देहकेह्यनोऽप्रत्यभिज्ञातोऽनवच्छिन्नदेशकालः
प्रमातानस्य संसरणं वाचोयुक्तिरपि न भवेदिति कीदृशे तस्मिन् शिवरूपमात्मानं विबुध्येतेत्याह अमलेत्यो
धर्मित्यादि अपगतमाणवमलादिप्रचयो यस्य तं अत एव वैमल्याद्बोधशुद्धं चैतन्यं तथा सर्वसमनुत्तीर्णं नि
रतिशायं ज्ञानक्रियात्मानं अप्रकृतं यस्येति ततं विततं देशादिकृतविच्छेदाभावाद्व्यापिनं तथा विद्यमा
नेत्तमिनेतादिते प्रलयोदयौ यस्य भासो बोधदीप्तयः सैव रूपं देहो यस्य तं अन्यच्च सत्याः परमार्थाः संकल्पाः
सैकल्पा विद्या यस्य यद्यदिच्छति तत्तथैव भवतीति तमेवंविधं तथादिकालाकारकलनाभिः सर्वाभिर्वि
रहितं व्यापित्वनित्यत्वधर्मयोगात् अत एव ध्रुवं कूटस्थं अव्ययमविनाशिनं तथैव स्वच्छन्दतन्त्रे अन्यच्च
तथाहुः परिपूर्णं तुष्टं निराकांक्षं तदन्वबहुतराणि प्रभूतानि प्राहुरपि समुत्थानि व्रात्यादिशास्त्रविधिष्ट
तानि घटपटादिशाक्तज्ञानानि तेषां लयोत्पत्तिविधौ स्वतन्त्रः अन्यच्च सर्गादिविधिस्वेच्छया संप्रवीणं विधा
तारमित्येवमादिविशेषणैः सर्वतः परिपूर्णं स्वात्मसहेश्वरं जानानो यत्किंचित्कुर्वाणोऽप्यकर्मबी
जोऽन पुनः संसारभाक् जीवन्नेव विमुक्तो भवेदिति यावत् ९९ एवं स्वात्मप्रत्यवमर्शोपपत्त्या तानि

भ॰ नाविगलितकर्माभिलाषेण कृतमपि कर्म न फलायेत्यावेदयन् स्वानुभवसिद्धं लोकदृष्टान्तमाह
टी॰ इति युक्तिभिरपि सिद्धं यत्कर्म तानि नेनान्नस्य फलमिति तिनन् नममेदमपितु तेस्यति दूर्तान्न तानहि फलं
२७ लोके ९७ अहमेव चिद्घनः स्वतंत्रः सर्वप्रमात्रान्तरनमत्वेन सर्वकार्यकारी नाहं वा कर्ता पारमेश्वरी
शक्तिरित्थं करोतीति ममधुद्धुर्वेतनस्य रूपस्येतावता किमायातं इति युक्तिभिः प्राक्प्रतिपादितस्वरूपाभि
37 रूपप्रवृत्तिभिराख्यातस्यात्मस्वरूपविदः प्रमातुरुभयथा देहाद्यहंभावाभावरूढेयोपादेयशून्यत्वेन यत्सि
द्धं कर्म निष्पन्नमपि कृतं तेन तत्फलेन फलेन युज्यते तस्य आत्मनोऽविनः प्रतिपादितवदुभयथा कृत्रिम
त्वाभावात्कृतमपि कर्म कुत्र फलेन योगं कुर्यात् देहादिप्रमात्रभिमानस्वभावाश्रयाभावान्न कुत्र चिदि
न॰ तियावत् कृतस्य कर्मणो या प्रमातुः फलाभिमानरूढिः सैव एवाश्रयोक्ता निनस्तु अभिमानाभावात्त
न॰ स्मिन्रूप एव प्रतीणं कर्मफलेन युज्यते न बध्यत इति नन्वभिमानादेव कर्मफलेन युज्यत इति कुत्र यस्य
त्याह नममेदमपीत्यादि दृष्टं चैतन्न एवं यथा न ममेदं यज्ञादिकं कर्म अपितु तस्य कस्यापि हुतवतो
यजमानस्येत्यनया बुद्ध्या कृतमपि यज्ञादिकं कर्म मूल्यार्थिनया फलाभिमानाभावान्न यजमानस्तत्कर्मणा २७
ऐलौकिकफलेन युक्तो कल्प्यते न यथाहि यजेति याजका यजमानो यजमान इति न्यायेन यजतामृत्विजां यज्ञ

गोके

कर्मस्वयंकृतवतामपि इदमश्वमेधादिकं मे यज्ञनास्माकं किंचिदपि तद्दीक्षितस्यैव तः वयंकिल तु
यज्ञकर्मणि नियमितमूल्यमात्रार्थिनो न तु केचन नैव यजमानः पुनस्तु नाकर्मणा स्वर्गादिफलभाग्भवति
मा नैवाकर्मफलाभिमानाभावान्न स्वयं कृतमपि कर्म तदीयेन स्वर्गादिना फलेन युज्यते यजमानस्तु न च यज्ञ
कर्म स्वयमकुर्वाणः अत्विग्भिर्वसे कर्मसु एव मे त्वपि ममेदमश्वमेधादिकं यज्ञकर्म मदीयेन धनेनामीऋ
त्विजः कर्मणि प्रवृत्ता इति ममैव स्वर्गादिफले देहपातादवश्यंभावी त्यकुर्वाणस्यापि यथासमीहितक
र्मफलाभिमानदार्ढ्यात्तत्तस्य कर्मफलेन युज्यते अत एव कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इति दीक्षितात्कर्तृय
जनेते यजमान इत्यात्मनेपदं कर्त्रनभिप्राये तु परस्मैपदं यजन्ति याजका इति इयान्सदृशमादुर्लक्षो वि
कल्पस्त्वाते अस्य यत्स्वयमपि कृते कर्मफलाभिमानाभावात्तत्फलेन न युज्यते अन्यैः कृतमपि कर्म मम
मेदमित्यभिमानदार्ढ्यात्फलयुक्तं स्यात् तस्मात्त्वित्थापरविशिष्टयमाणं योगिना कर्मफलाभिमा
नाभावान्न तत्फलं भवेदिति ९७ एवं सर्वकर्मसु हेयोपादेयकल्पनाकुलेक परित्यक्तबुद्धिर्ज्ञानी दीप्तः
स्यादित्याह इत्थं सकलविकल्पान्नितिवृत्तो भावनासमीरणतः आत्मज्योतिर्विदीप्तं ज्ञ ह्य ज्योतिर्मयो
भवति ९८ इत्थं व्याख्यातेन रूपेण या भावना सूक्ष्ममेवं चेतन्यमहेश्वरः सर्वात्मनामवेद्यास्तु यामीति
या आत्मनि विमर्शवृद्धिः सैव प्राणैः प्रसरन्ती समीरणो वायुरिव तेन ज्ञानी प्रविद्धो भस्मच्छन्नो वायुनाप्रतिबो

प.
टी.
९८
38

धितो वह्निर्यथा सकलविकल्पान् स्वशरस्मिकर्मबन्धवद्धो देहत्रयीममेदं पुत्रदारादि अमुनकर्मणा स्वर्गो
नरको वा भविष्यतीत्यादि सर्वाः कलनाः अहमेवेदं सर्वमिति परामर्शैकोद्योधीभूता स्वात्मज्योतिषि चेतन्य
रूपानीरीमे पराहन्ताचमत्कारे जुह्वन् अविकल्पसंविद्रूपानुप्रवेशेन समर्पयन् सज्योतिर्मयो भवति
दारुत्यविकल्पेन्धनपरिक्षयाद्धाहकाकारश्चिदग्निरेव संपद्यते परप्रमात्रैकवपुः स एवावशिष्यत इति
यावत् ९८ एवं व्याख्यातेन प्रकारेण यः प्रकृष्टज्ञानयोगाभ्यासरतः स शीघ्रवर्तनया कयं कालमति
वाहयतीत्याह" अज्ञान्यज्ञानज्ञो संवीतो येन केनचिदशान्तः यत्रक्वचननिवासी विमुच्यते सर्व
भूतात्मा ९९ यः कश्चित्तु नः पतितं मृदनयोग्यपदार्थमस्मन् चमत्कुर्वन् न पुनर्नियमेन इदं पवि
त्रमिदमपवित्रमिदं कटन्नमिदं मिष्टान्नमिति हेयोपादेयकल्पनाविद्रूपादयतेन पतितं यदपि तदपि
पकयंग्ण समाहरन् तथा संवीतो येनेत्यादि केषप्राचर्मनावल्कलेन वा तूलपटादिना दिव्यात्मवस्त्रैर्वा सुमाच्छादि
त इत्युभयथोत्कर्षणाभावात् शरीराच्छादनार्थक्रियार्थीभूतत्वान्नापि किंचिद्दृष्टिनापि स्तोतीति कथ
मेतत् यतः स शान्तः सुखदुःखादिविकल्पनातिक्रान्त इति तथा यत्र क्वचन निवासीति यत्र क्वचनया ९८
दृशि ताहृशोस्थाने स परिश्रय मात्रार्थी न पुनस्तस्य देवायतन तीर्थादिपवित्रतास्वीकार्यं भवति नापि

रमशान श्वपच सूदनाद्य पवित्रमात्मविद्भार्यं स्यात् अयत्नेन यदृच्छयान मापतितं न तद्धि वसति पवित्रा
५ पवित्रकल्पनाकलंकविरहात् विमुच्यत इति एकमपि श्लोकवर्तनया परानुग्रहार्थप्रवृत्तः कालमतिवा
ह्य विमुच्यते परमशिवो भवति उक्तं च येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाश्रितः यत्र क्वचन शायीय
स्तं देवा ब्राह्मणं विदुरिति मोक्षधर्मेष्वपि अनियतफलभक्ष्यभोज्यपेयं विधिपरिलोमविभक्तदेशका
लं तद्वद्यः सुखमेवेत्तेन कर्दमैर्व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि इति कथमेवमपि कुर्वन्नेतानीत्यमुच्यत
इत्याह सर्वभूतात्मेति यतः स तानी सर्वभूतात्मा सर्वेषां भूतानामात्मा सर्वाणि च भूतानि तस्यात्मे
ति कृतानि किंचिद्बंधकतया भवति सर्वं विमुक्तो ये स्वसंपद्यत इति ६९ नाभ्येवं रूपस्य निरभिमानस्य
घातिं चित् कृतेनापि पुण्यपापस्पर्शो भवतीत्याह हयमेधशतसहस्राण्यपि कुरुते ब्रह्महत्यालक्षाणि
परमार्थविन्न पुण्यैर्न च पापैः स्पृश्यते विमलः ७० य एवं परमार्थवित् स्वात्ममहेश्वरस्वभावसमन्वितः
सोऽश्वमेधराजसूयाद्यायामादियज्ञान्निःसंख्यान् फलकामनाभिमानविरहात्कर्तव्यतामात्रमिद
मित्येवं कृत्वा क्रीडार्थं यदि कदाचिद्विहितानि कर्माणि विदधाति अथवा द्विजहननसुरापानस्ते
न्यादि प्रमादोपनतानि महापातकान्यविहितान्यपि शरीरतया चेत्सम्भवतया अहं ममेत्यभि

प॰ मानाभावात्परमेश्वरैकनिष्ठत्वेन सर्वं विजृंभते मम किमायातमिति बुद्ध्या न पुण्यैः शुभफलैर्नापि पापैरशु-
टी॰ भैः फलैः संघातीभवद्भाति मलिनीक्रियत इति कथमेतदित्याह विमल इति यतस्तस्य विगताः प्रक्षीणा
३९ आणवमायीयकार्ममलाः संसरणहेतव इति एवं मलिनस्य हि प्रमातुर्विच्छिन्नदेहादिप्रमातृतया ८,
त्मा आणवशक्तीयाभिमानभावः येन ममेदं कर्म शुभमिदमशुभमित्यभिमानदोषात्पुण्यपाप
संचययोगः स्यात् यस्य कर्मफलसंचये ममत्वहेतुर्मलप्रचयो विगतः तस्याभिमानाभावात्कथं पु-
39 ण्यपापस्पर्शः यथा भगवद्गीतासु यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते हत्वापि स इमाँल्लो-
कान्न हन्ति न निबध्यत इति ७० एवंविधस्य ज्ञानिनो नियतचर्यामुपदिशन्नाह मदहर्षकोपमन्म-
थविषादभयलोभमोहपरिवर्ती निःस्तोत्रवषट्कारो जड इव विचरेदवादमतिः ७१ मदो
देहप्रमातृताभिमानः हर्षो फलवुत्सलाभात्प्रमोदः कोपः क्रोधः मन्मथः संभोगाभिलाषः
विषादः इष्टवियोगात्म्लानत्वं भयं शत्रोः सिंहव्याघ्रादेर्वा दरः लोभः कार्पण्यं मोहो भूतेष्वात्मी-
यभाव इत्येतान् देहसंस्कारप्रत्यवमर्षान्मध्ये मध्ये समायातानपि सर्वं ब्रह्मास्मीति परिवर्जयति
अविकल्पकसंविद्रूपानुप्रवेशेन स्वात्मप्रत्यवमर्शविशेषीभूतान्संपादयति तथा निर्गतः स्तोत्र ३९

स्था स्वा

वपरूत्करेभ्यः यः स एवं वस्तुतस्सा व्यतिरिक्ताभावान्न तस्य स्तोत्राद्युपयोगः नापि विषयत्वादि मंत्रसं
श्रयो भिन्नस्य देवताविशेषस्य विरहात् केवलं सज्जड इव विचरेद् द्वावात्मतिरिति पूर्णत्वदाकांक्षाविर स्वर्गादेः
हात् शान्तमत्त इव इति कर्तव्यतारूपे शास्त्रीये कर्मणि प्रमाणप्रपन्ने वा प्रमेयसत्तत्वे प्रमातृभिः सदैव
मुपपन्नमिदं नेति विचारवद्भिष्कृतवुद्धिनापि स्यात्मनस्तुपदेशमपेक्षते परानुपदेष्टव्यात्प्रमेयमेवपश्य
स्यतीति इदं तत्प्रायोभूत्वा सर्वं ब्रह्मावलोकयन् क्रीडार्थं विहरेदेवेति जडत्वेन निरूपितः ७१ एव
मपि परिवर्ज्यमानेनापि मदादिवर्गेण कथमिव ज्ञानी सति शरीरे किमिति न स्पृशतीत्यत्र कारण
माह मदहर्षप्रभृतिवर्गः प्रभवति विभेदसंमोहात् अद्वैतात्मविवोधस्तेन कथं स्पृश्यते ना
म ७२ समनंतरकारिकाव्याख्यातो मदादिवर्गोयं विभेदसंमोहादिति आत्मात्मीयरूपो यो विभे
दसंमोहः स्वपूर्णत्वाख्यातिः ततः प्रभवति पशुप्रमातृभ्यो हेतभ्रान्त्या हेयोपादेयतया समुल्ल
सते यः पुनः सर्वं ब्रह्मास्मीति परमाद्वयात्मबोधः स्वरूपज्ञानीस्याकाशकल्पः स तेन मदादि
वर्गेण कथं नाम स्पृश्यतां केन प्रकारेण विलीक्रियतां भिन्नवस्तु भिन्नस्य हि कदाचित्स्वरूप
मर्पयतां व्रह्मभूतत्वेन गृहीतो मदादिवर्गो ब्रह्मभूतस्य ज्ञानिनः समानजातिः कथं विरो

गा

प॰ धायस्यादिति ७२ वाह्यानन्तवनहवनवर्गोपि हेतुत्वसमाश्रय एव न तस्य परितोषायालमित्याह स्तु
टी॰ तेर्वाद्योतदस्य नास्त्यतिरिक्तमस्य किंचन च स्तोत्रादिनास्य तोषोन्मुखेनास्तिन्निर्नमस्कृति वषट्कृ: ७२
४० स्तुतेर्वा किंचिद्देवतारूपे द्योतनं वा किंचित्तानि नोहृयवोधरूपस्य न व्यतिरिक्तं विद्यते यत्स्तूयेत ह
येत वेति नापि कर्तव्यमित्येवंरूपतया चैत्तात्रादिना स्म्यात्मजः परितोषयाति अभेदवोधः सं ष:
40 वोधेन हि नित्यानंदमयत्वात्तृप्ति ममानेदं नास्त्रियेत तस्मान्निर्गतो नमस्कृति वषट्कृभ्यः स एवं
मुक्तो वेद्योतेष्वेवं स्तुतः ७३ न च तस्य भिन्नेन देवगृहेणोपयोगः स्वशरीरमेवात्मदेवताधिष्ठा
नं संविदाश्रयो वा नान्यः कश्चिदिति नो भिन्नं देवगृहमस्येत्याह षट्त्रिंशत्तत्त्वभृत विग्रहरचनाग
वाक्षपरिपूर्णं निजमन्यदथ शरीरं हि यदादिवा तस्य देवगृहं ७४ तस्य ज्ञानिनः निज परकीयावारे मृन्मयकाष्ठा
ह एव देवतावेश्मस्वात्मदेवताया भोग्याधारत्वात् वान्यस्तुत्यमेवादि: प्रासादस्तदा देवगृहीभ दिमयः
वति यदा गुरुणा शरीरव्याप्त्या षट्त्रिंशत्तत्त्वकलनरूपया परिकल्पितः स्यात् हुतो वाह्योपि देवःस्वा
त्मव्याप्त्या चिद्गुणत्वेन परिगृहीतश्चेत्तदा सोपि तत्रदेवो भवत् अन्यथा भयमेतत्काण्डशिलाप्राक देवतागृह
लकल्पमेव कथं भक्तानुद्धरेत् मतान्स्वामी प्यादिवा नेयत् इत्येवं कुर्व्ययाहृत्या शारीरं संविदा ४०

अथयत्वाद्देवगृहं तन्नुतः सर्वेषामपिशास्त्राद्देव इतिदेहएवमेप्रबुद्धस्यदेवगृहं कीदृशं तदित्याह
षड्त्रिंशत्तत्वेति बाह्यं षड्त्रिंशत्तत्वमय्यापरिकल्पिते देवगृहं पुनः साक्षात्षड्त्रिंशतातत्वैःभूतेपो
षिते बाह्यदेवगृहे बागवाह्यरचनाभवति इदंतु विग्रहरचनागवाक्षपङ्क्तिरूपामिति विग्रहस्य च
नाडीइंद्रियद्वारपरिपाटिः सैवतमोरिकल्पनानयापरिहृणां अलङ्कृतमिति बाह्यदेवगृहसदृशी नके
वले शरीरं संविदाश्रय इति कृत्वा देवगृहं यावत्किंचिद्भासंविद्ध्यधिश्रितं तत्सर्वं तस्य देवगृहं इत्या
ह घटादिवेति घटाद्युपलक्षितं विषयपञ्चकमिदंभोग्यरूपं चक्षुरादिद्वारेण संविदाश्रितमिति भो
क्तैव भोग्यभावेन सदा सर्वत्र मे स्थित इति स्पन्दशास्त्रोपदेशाद्दृष्ट्या संविन्मयमेवतामितोः भूत शरीर
वद्घटादिविम्बं भाव शरीरमिति कृत्वा तदपि स्वभिन्नस्वशरीरवद्देवस्य क्रीडावतः स्वतन्त्रस्य स्वात्म
महेश्वरस्य गृहं भोग्याधिष्ठानमिति ७४ बाह्यदेवगृहे किल भक्तः पुष्पाद्याहरणपूर्वं देवपूजाप
रोहृष्टः देहदेवगृहे पुनस्तानी किंकुर्वन्नधितिष्ठतीत्याह तत्र च परमात्ममहाभैरवशिवदेवतां स्वश
क्तियुतां आत्मामर्शेन विमलद्रव्यैः परिपूजयन्नास्ते ७५ तस्मिन्स्वदेहदेवगृहे प्रकृष्टयोगी पर
मः सर्वोत्तिशायीये चेतन्मलक्षणमात्मा स एव निःशेष बाह्यादिविषयभोगविलापनमग्नल्भवा

प॰ टी॰ ८१ त्महाभैरवशिवदेवता अनवरतं वल्गमानेन क्रमेणानन्तान्तपर्यन्तं परिस्फुरेत् ननु बाह्यदेवतापरिवार
युता भवति स्वाः चैतन्यरश्मिरूपाः चिन्निर्वृतीच्छाज्ञानक्रियाशक्तीनां विभवात्मिकाः चक्षुरादिकर
णशक्तयस्ताभिर्युतामनेनताहृता कैः परिजनैर्न्नास्त इत्याह आत्मामशेत्यादि स्वात्मैवेदं सर्वमि
ति यदामर्शने सर्वपदार्थानां स्वचिद्रूपतया ग्रहणं देहताविश्रान्तिलक्षणाय: परामर्शस्तेनैव तत्कालुष्य
41 कलंकदत्या हि मलानि यानि शब्दादिविषयपंचकरूपाणि पूजार्थद्रव्याणि यत्तापगमेन विशुद्धानि
तैरात्मामर्शनं विमलद्रव्यैरिति अयमाशयः तानि हेयोपादेयभेदकलंकत्यागेन अयत्नोपनतेश परि॰
ब्दादिविषयपंचके श्रोत्रादिकरणदेवीभिः समाहृत्य अतत्त्व अमकुर्वन् स्वात्मना अभेदमापादय
तीत्येवमनवरतं प्रतिविषयस्वीकारकालेयो निरभेदेन चमत्कारः एणं हेतास्फुरणं एतदेवकार
णाभित्यवधानता विषयग्रहणकाले प्रतिक्षणं स्वात्मदेवतापूजकेन भाव्यमिति रहस्यविदः
एतदेवस्तुतिद्वारेण राजानकरामो द्दष्टवान् यथा निःपोद्यमसमग्रमाहृतजगद्भावोपहारार्प
णव्ययाभिरस्तववतेजसी प्रभृतिभिर्युक्तिभिस्तर्पिते तन्मां मास्तवमास्य स्फुटकलिलेकाये
श्मशानालयेरूपं पट्ठीयभैरवं भवनिशासंचारवीरस्यमे इति ७५ पूजोतेतावद्ग्निद्रवेनेन ८१

भाव्यमितिज्ञानिनः कथं तदित्याह वहिरेतरपरिकल्पनभेदमहाबीजनिचयमर्पयतः तस्यादि
दीप्तमते विज्वलनेयत्नाद्विनाभवतिहोमः ७६ तस्यैवंविधस्य स्वात्मदेवताभिज्ञस्य स्वात्मसिद्धीप्रणं हि
ताचमत्कारतासारेचैतन्याग्नौयत्नाद्विना तिलाज्येंधनादिस्वीकारकदर्थनयाम्बहि होमेवह्नितर्प
णं संपद्यते किंकुर्वन इत्याह वहिरेतरेत्यादि वहिर्नीलादौ प्रमेये यदान्तरपरप्रमातृकलनमेतयो
स्वखाटौ च यत्संकल्पनमित्येवं रूपो योभेदः वाह्यग्राहकयोः प्रमेययोनिश्चयसंकल्पनाभिमानवृत्ति
स्वभावनानात्वमेतदेवमहाबीजं प्रमातृप्रमेययोस्ततः समुत्पत्तिस्तस्य कल्पनारूपस्य भेदबीजस्य
तस्य निचयः भेदस्थानेमाह्राशिस्तमर्पयतः परमाद्वयहृद्यविकल्पकसंविद्रूपानुप्रवेशेन स्वात्मव
कौ जुहूत इति स्वयमाशयः परब्रह्मात्मकस्य योगिनो देहादिप्रमातृताभिमानाभावाद्यः स्वरससिद्धः
स्वपरप्रमातृप्रमेयकलनपरिहारः स एव वाह्यकृत्रिमो होम... यथाहुः श्रीभट्टवीरवामनः यत्रेंधनेहुत
न॰ वेनेम्नतुरेवमहापशुः अलौकिकेनयत्नेनतेन नित्यमयामहे इति ७६ एवंरूपस्य याजकस्य ध्यान
माह ध्यानमनस्तमितमिदं पुनरेषहिभगवान्विचित्ररूपाणि सृजतितदेवध्यानं संकल्पालिखितम
स्तरूपं वै ७७ नियताकारचिंतितस्याकारस्यान्यत्र मनोवृत्तेर्गमनात्स्थैर्योस्ति इदंपुनरनस्तमितं

व॰ ध्यानं यस्मादेष भगवानप्यनेनतः स्वात्मरूपो महेश्वरः क्रियाशक्तिस्वभावविकल्पस्वातंत्र्येण यानि विवि
टी॰ चित्राणि रूपाणि सृजति अनवरतं नानापदार्थान्विकल्परूपानाकारान्बुद्धिदर्पणे समुल्लिखति त
४२ देवालोकनवर्जितमस्य ध्यानं चिंतनं नातोन्यत्किंचित् इतरत्तु देवताविशेषनानावर्णाकारपरिक
ल्पनया नैयत्येन स्यात् सर्वो मनोव्यापारः परशक्तिस्फारविस्फूर्जनभूत इति ज्ञानान्नस्यानवच्छिन्नमिदं
42 सर्वं परमेश्वरीभूतं तथा संकल्पेन मनसा यल्लिखितं संविद्भित्तौ चित्रं भातं तत्स्वरूपं परमार्थ
तायस्य ध्यानस्य तदेवं यतः सर्वमिदं प्रकाशमानं विकल्पोल्लिखितं मनोव्यापाररूपमपि प्रका
शानतिरिक्तं सर्वत्र संविदनुगमनादिति तदुक्तं श्रीमत्स्वतंत्रसारे यत्र यत्र मनो याति तत्र तत्रैव
धारयेत् चलित्वा क्व गतात्मासि सर्वं शिवमयं यत इति तथा शैवोपनिषदि यत्र यत्र मनो याति
बाह्ये वाभ्यंतरे प्रिये तत्र तत्र शिवावस्था व्यापकत्वात्क्व यास्यति तस्मात्स्वरसोदितमेतद्योगिनो
ध्यानमिति ७७ जपस्थानस्य कीदृशः स्यादित्याह भुवनावलीसमस्तानन्तक्रमकल्पनाम्,
यावत्तगणे मंत्रं वोधे परिवर्तयति यत्सोस्य जप उदितः ७८ वक्ष्यमाणेन क्रमेण यो विश्वस्य प्र
तिक्षणमभेदेन परामृतास्वादमर्शः सोयमस्य जप उदितः अकृत्रिमत्वेन कथितः कोसावित्या ४२

भुवनावलीसमस्तांषट्त्रिंशत्तत्त्वसमुद्रावर्तिनीं चतुर्विंशाद्युत्तरशतद्वयसंख्यातां साकारपङ्क्तिं
निःशेषां तथा तत्त्वक्रमकल्पनामिति तत्क्रमस्यात्मविद्याशिवाख्यस्य परिकल्पनापरिच्छेद
अथाहुरणामिति अंतर्बहिष्करणरूपमिन्द्रियसमूहं चेति अन्तर्बोधे मध्यमप्राणशक्त्यात्मस
भूतायाः स्वसंवित्तेर्नादरूपं विन्दुमयं वाहक्रमेण यः परिवर्तयति अत्र हृद्घटीयन्त्रवत्प्रतिप्राणवृ
त्तेः सृष्टिस्थितिसंहारक्रमेण सर्वमेतत्स्वसंवित्तौ परिभ्रमति प्रतिक्षणं नादात्मना परामर्शाती
ति यावत् स एव शक्तिनाहता विश्रान्तिलक्षणः अकृत्रिमोऽस्य जपः अयमाशयः जपः कि
ल वाच्यरूपायाः देवताया वाचकस्य मन्त्रस्योच्चारः स च अत्र मालया प्राणशक्त्यात्मिकया तद्विप
रिवर्तनक्रमेण संख्येयः परमाद्वययोगिभिस्तु स्वा प्राणशक्तिरन्तर्भूता मध्यवाहक्रमेण नद
न्ती स्वरसोदिता सर्वान्तःकोटीकारेण सहजैवानवरतं मन्यते यतः सर्वमिदं वाच्यं षट्त्रिंशत्तत्त्वात्म
कं विश्वं प्राणशक्त्यावेव प्रतिष्ठितं सम्प्रति सा प्राणाविर्भूतं हृदयक्रमेण परामर्शभावा भगवती प्राण
रूपमाश्रित्य विमृशन्ती प्रतिप्राणं स्पन्दमवधानवतो योगिनो जपमकृत्रिमं साधयति अत्र जपसं
ख्येति एकविंशतिसहस्राणि षट् शतानि दिवानिशं । जपो देव्याः समुद्दिष्टः सुलभो दुर्लभो

प- मैत्रेरिति श्रीबोपनिषदि शिवसूत्रेषु कथाजपइति एवं च प्रवेष्टुवरणानामवधानवतामेवगो
टी- चरइति इदं च व्रतमस्मीत्याह सर्वसमयाद्गतायामरूपतियत्र संविदं मनुते विश्वभूमशाननिर
७२ तोविग्रहखट्वांगकल्पनाकलितो ७९ विश्वरसासवपूर्णनिजकरगेवघूर्णकपाले रमयति
53 यत्तदेतद्व्रतमेमपसुदुर्लभं च सुलभं च ८० एवं यदुक्तं चरणामेलदेवास्यतानिनोक्तं तेसात्मदेवता
समाराधनायनियमः कीदृशं तदाह सुदुर्लभं च सुलभं चेति सुष्ठु कृत्वा दुःखेन प्रख्यातिप
रितयादन्योपायपरिहाररूपेण परमेश्वरानुग्रहेणलभ्यत इत्यतः सुदुर्लभं तथासुखेन वा
ह्याभ्यन्तरस्नानाद्याहरणाहाशनियमादिक्लेशं विनाचलभ्यत इत्यतः सुलभं कि
तद्व्रतमित्याह सर्वमित्यादि यत्सर्वमिदं भातीति अभेदावभासरूप युक्तागमानुभवपरिशील
नेनप्रमेददृशा सर्वमिदमेकः स्मरामीति समीक्षते यथा भगवद्गीतासु सर्वभूतस्थमात्मानं
सर्वभूतानि चात्मनि ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शन इत्यादि एवममेददार्ढ्यमेव व्रतं म
मच यदि विश्वश्मशाननिरतां संविदं मनुते तद्रूपिव्रतं युक्ता विश्वग्राह्यग्राहकात्मभावं दहेदा
हिगडलक्षणपदार्थग्रावशानसमाक्रान्तमिति कृत्वा तदेव श्मशानं पितृवनं मनः संविदेवे ४२

काभगवतीमन्नजनाम्नोन्मत्तजुल्लासितं सर्वमिदं श्मशानस्थानीयं जगत् अतो विश्वं श्मशानेनात्र
हृष्टं तस्मिन्निश्वश्मशाने निःशेषेण रत्तां सेविदं समुत्पत्तिनिधनतया महाभीषणे मध्यवर्ति
नी मन्त्रे ते अत्र बुद्ध्यते उती किल श्मशाने वसति अयं पुनर् लौकिको ऽत्र सर्वत्राहमेव एकचि
न्तत्त्वपरमार्थ इति मत्वा जगत्ः पश्य प्रमातृभिर्देहादिभिः प्रमेयैश्च परेतस्थानीयैः सहोन्मत्तवत्क्री
डं कुर्वाणः संसारभवमिमां सर्वप्रमातृप्रमेयतयाभीषणां श्मशानस्वभावामध्यास्ते अत्र च
षष्ठिय हृत्स्वहंसगकल्पना कलितां सेविदं मन्त्रते इति विग्रहः स्वशरीरे स एवं खट्वांगकल्पनाके
लेकविधिः योगिनः किल स्वशरीरप्रमात्रभिमानदुर्ग्रहं सेवया हुंकृतीनां तेनात्मानं मन्यमान
स्य संस्कारशेषीभूतो विग्रहः शवप्राय एवेत्यवधार्य ... स्वशरीरमेव केकालमुद्राकल्पनातया
कलितो भोग्याधारत्वेन मुद्रितो वीरव्रतो हि श्मशाने ... स्य स्वखट्वांगमुद्रया भावमेतो स्वमेवि
द्रुपथः स्वशरीरमपि वेद्यतया भिन्नमपि धार्यते ःसेवं खट्वांगमुद्रेयं तस्याहते तथा वेद्य एवं
कंकपालेः रमयति चर्वयति यश्च शब्दादिविषयपंचकलनलक्षणं सर्वभोग्यरूपमिदं वेद्यं तेषु वका
यत्वा भोपरि क्लिन्नमिति रवेदके करपरपात्रे नरेद्व कपालेः पाते स्थिय शाकल्य यद्रमयति मा राहूर

प० टी० ४४

५५

णाक्रमेण प्रमाणं हृत्ता विश्रान्ता च मन्त्रकाले इत्येतद्रूपमपि इतिना किल कपालसंस्थवीरपानं रस
ने इत्याह विश्वरसेति विश्वस्मिन्वेद्य शब्दादिविषयपंचके रूपे कपालखण्डे यो ऽसौ सारभागव
र्णामृतमयो ऽशः स एव परमानंददायित्वाद्रसासवः अतश्च पानं तेन पूर्णं निर्भरं एतदुक्तं स्यात्
विश्वमयः शकलस्थानीयः कठिनो ऽशः पत्रकल्पं स एव कपालं तद्गतः सारभागश्चमत्कार
रूपः आह्लाददायित्वात्पानमिति कपालत्वं चाति नैःकैर्गेन भवति इत्याह निजकरगतमिति
निजाः स्वात्मीयाः ये करा चक्षुरादिकरणदेवीस्वभावा रश्मिमरीचयः तेषु भोग्यतया तेषु खण्ड
के विषयत्वं गच्छतीति निजकरगं यथा पाणिस्थेन कपालेन पानं पीयते तथैव वेद्यखण्डकपाले
न विश्वरसासवस्य चक्षुरादिरश्मिवितीरैः योगिनां समाहत्य स्वाद्यते अयमाशयः योगी सर्वं द्वैव
श्यापन्नं विषयपंचकं करणदेवीभिराहृत्य स्वात्मचैतन्यभैरवे विश्रान्तिमर्पयन् छिन्नाभजेमानस्य
रमहत्त्वं पर्यंतं यथोपदिष्टमहाहृदयदृशा निर्वापयतीत्येतदेवास्य परिशीलितस्य चरणपंकस्य ब
तमतोऽन्यद्धन्योरशोषणमात्रमिति ८० साक्षात्प्रतिपादितस्य एकलयपनेस्य परदेशस्यात्कृष्टत्वमाह इति
जन्मना च हीनं परमार्थमहेश्वराख्यमुपलभ्य उपलब्धतात्प्रकाशात्मत्वात्ताहात्म्यं तिष्ठति यथेष्टं ८१ ४४

इति समनंतरोक्तप्रकारेण यत्प्रतिपादितं रहस्यं परमार्थमहेश्वराख्यं नाप्तिवेकं महेश्वरमुपलभ्य स्वात्मनि
दृढप्रतिपत्त्या स्वस्वरूपमनुभूय कीदृगाह जन्मनाशादीनमिति ये नाधिगतेन न उत्पत्तिमरणेन स्यातामिति
यावत् ज्ञात ज्ञात्मनिस्थितिरिति यथेष्टमिति योगी एतत्प्राप्यकर्तव्यतान्तरस्याभावान्निष्पन्नस्वरूपार्थः यथे
ष्टं स्वेच्छातिक्रमविनाशात्तेप्रेण च तत्प्रभवदेहशरीरस्थितिकालमतिवाहयन्नास्ते कथमाह उपलब्ध
तात्मकोपुण्यादिति एतद्रहस्यपरिशीलनेन सर्वावस्थासु शास्त्रस्थानुभवितृतया प्रकाशः परिस्फुरणेन तस्मा
दिति शरीरस्यापि हरणेन नटमयत्निति यावत् ८१ इत्थं स्वात्मानं कश्चिज्जीवतामध्याज्ञानानः स्वस्वभावे
रूपः स्यादिति अधिकारिनियमाभावमाह व्यापिनमभिहितमित्यं सर्वात्मानं विधूतनानात्वं नि
रूपमपरमानंदं यो वेत्ति स तन्मयो भवति ८२ इत्यमित्युक्तेन प्रकारेण व्यापिनमनवच्छिन्नं चिदानंदै
कघनं शिवमभितयुक्तागमानुभवपरिशीलनक्रमेणावधारितं यो वेत्ति यः कश्चिदेव प्राणिमात्रो जा
नाति स स्वस्वरूपस्य संकोचस्तन्मयः शिव एव स्यादिति तत्र स्वात्मज्ञानेनाधिकारिनियमः येयतः केव
न जन्ममरणादिदोषाक्रान्ताः तिर्यञ्चोऽपि वा ते सर्वे स्वात्ममहेश्वरं प्रत्यभिज्ञाना तन्मया भवेतीति यत्रह
स्यस्य परमार्थः कीदृशं च स्वात्मानमिति सर्वेषां प्रमातृप्रमेयाणामात्मा सर्वाणि वा प्रमातृप्रमेया
णि यस्यात्मा सर्वाणि तीर्णं सर्वमयमिति यावत् अत एवं विधतं तत्कृते सर्वदा स्वे चे चिद्रूपतया स्फु

प्र· रणाज्ज्ञानात्तमेदानंतस्येयेनंतं एवमाकाशाद्याविरह्यान्निरूपमेवविशेषबलरहितः अतएवज्ञानेदोयस्य
टी· नेमंवविधमिति स्वात्मानंजानानः सर्वः शिवरूपीस्यादिति ८२ एवमधिगतमहेश्वरस्वरूपशरी
८५ राधिकारपरिक्षये उत्र शरीरं परित्यजेत् किंवायातीत्यादिसंशयं परिहरति तीर्थेश्वपचगृहेवान
45 ष्टस्मृतिरपिपरित्यजन्देहं ज्ञानसमकालमुक्तः कैवल्यंयातिहतशोकः ८३ एवंपरिशीलितस्व
रूपोज्ञानीसर्वमिदंस्वात्मप्रकाशात्मकमितिपरमाद्वैतशागाढसमाश्वस्तहृदयः तीर्थेप्रया
गपुष्करकुरुक्षेत्रादौमहापुण्यस्थाने अथवाश्वपचस्यगृहे नष्टसृजनगृहोपलक्षिते अतिपापीय देव°
सि शरीरं तु चतुर्विधंभयथासीकारपरित्यागनाशेर्धनाविरहितोपि आत्मज्ञानात्कैवल्यंयाति क
लेवरपरित्यागस्यप्रधानादिकार्यकारणवर्गेभ्यः अन्यस्मिन् चिदानंदैकघनेनातुर्यातीतरूपेकैवल
तांयातीतियावत् यतोस्यसर्वमिदंविश्वंस्वात्मनापूर्णासमहेशापरमेश्वराधिष्ठितंप्रपश्यतः नदेश
देशप्रविभागः अतएवद्रूतःपराश्रुतौविकल्पशोकाप्रमुक्तः शोकोयेनसएव यदुक्तं हिमवतिग
गाद्वारेवाराणस्यांकुरौप्रयागेवा वेश्मनिचण्डालादेः शिवतत्त्वविदोमममरणमिति श्रीनिर्वाण
योगोत्तरे नाप्यस्यदेहपातावसरेमतुपयोगः इत्याह नष्टस्मृतिरपीति आसांस्मृतिरित्यपिशा ८५
स

ॐ

पूर्वैः यदि वा सज्ज्ञानी शरीरत्यागकाले तु व्यथवातपित्तश्लेष्माभिभवान्नष्टस्मृतिः काष्ठपाषा
णतुल्यत्वाद्विगतसंबोधः कलेवरमवशीभूतत्वात्त्यजति तथापि प्रागधिगतस्वात्मज्ञानः कैव
ल्यमेव संप्रयाति ततो न स्वात्मज्ञानाधिगमेन प्रमयसमये स्मरणास्मरणे विशेषोस्ति ननु ती
र्थातीर्थप्रविभागो स्वस्वात्मज्ञानविदो माभूत् यत्पुनरंतकाले स नष्टस्मृतिरपीति यदेव ह्यात्म
ज्ञानमुपायतया गृहीतं तस्य देहपातावसरे तद्विस्मरणे चेत्तर्हि कथं स मुक्तः स्यात् यदुक्तं
अंतकालेपि मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरं यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिमिति गीतासु
एवमप्यत्र स्मरणस्यैवोपयोगः यदपि परमेश्वरस्मरणाभावेप्यंतकाले तद्भावापत्तिः स्यात्
तर्हि सर्वः पशुजनः प्रमयसमये सद्योप्यविशेषात्परमेश्वरसमापत्तिं यायात् वाक्यानि चैवमा
दीनि प्रमाणानि स्युर्नैवमित्यत्रोत्तरमाह ज्ञानसकालमेवेति नास्य स्मरणेनोपयोगः
किंतु सद्गुरुणा यदैवतस्य कस्मिंल्लेखात्ममहेश्वरज्ञानोपदेशः कृतः तस्मिन्नेव काले अहमेव स
र्वमिदमित्यधिरूढज्ञानपरमार्थो विगलितमायादिकंचुकभावो नान्यत्किंचिद्रूपेदैत केव
ले संस्कारशेषतया चक्रभ्रमवच्छरीरं वहमान इति न पुनस्तस्योत्तरकाले स्मरणास्मरणक
दर्थना यस्माद्ज्ञानजनितमायीयवेकंचुकसंबंधसमाप्तिरिदंकंचुके सभवति स्वात्मज्ञानोपदेशे न

प॰
टी॰
५९
46

न स्वज्ञानजनितं केञ्चुकदयाल्कृपदेदृकं केञ्चुकं विनष्टप्रायं पर्यन्ते ज्ञानिनो यत्रणां कर्तुमल
मिति स्वात्मज्ञानावसर एव स जीवन्नेव मुक्तः स्यात् यथोक्तं ज्ञलरत्नमालिकायां साहस्रिकायां
यदा गुरुवरः सम्यक् कथयेत्तदसंशयं मुक्तस्तत्रैव कालेऽसौ यत्र बुक्केवलं बुसेदिति श्रीनिशाणा
टनेऽपि गोदोहमित्रपातं वा नयनोन्मीलनात्मके सकृद्युक्तः परेतत्वे सम्यक् कोनो चेयेत्परान् य
स्मात्सर्वे परेत्यलोका येनात्माब्रह्मणि दृष्टाः स्मरणानुकथ्यतस्य प्राणान्ते समनुपश्यन्त इति अथवा
आत्मविदः पर्यन्तदृशः स्वानुभवैकसाक्षिकेनानुभूयते यद्दशान्तस्य स्मरणामस्मरणं वा परि
कल्प्यत यावतानत्रार्वाग्दृशानालिंगो चर इति सर्वज्ञलत्वलत्र एष क्रमः न पुनः शरीरचेष्टामा
त्रा स्मरणावसरेऽधिगतपरमार्थस्यापि दृष्टा गदृशः शुभाशुभत्वेनानुमातुं शक्याः तस्मा
दवषपमेव सदा तद्भावभावितस्वात्मज्ञानविदः स्वात्मस्य एव परमेश्वरो मरणावसरे स्वस्वरूप
काष्ठपाषाणतुल्यमपि स्मारयति यदुक्तं स्वस्य चेष्टा स्वयं मर्त्याः स्मरति मम नारद काष्ठ
पाषाणतुल्यान् त्यान्तकाले स्मराम्यहं तथा स्थिरे चेतसि स्वस्थे शरीरे सति यो नरः धातुसा
म्ये स्थिते स्मर्ता विश्वरूपं च मामजं ततस्तु म्रियमाणं तं काष्ठपाषाणसन्निभं अहं स्मरामि म
द्भक्तं नयामि परमां गतिमिति भगवता लक्ष्मीसंहितायामुक्तं एवमत्र सदा तद्भावभावितत्व ५९

मेवहेतुः अन्यथा सर्वसंस्कारदार्ढ्यं विना कथमेतस्मृतिरपि स्यादिति नकेनचिदपि ज्ञानिनोम
रणावसरे सम्प्रयोग इति ८८ यदि पुनस्तीर्थाद्याश्रयणं मुक्तिप्रकारेण नु क्वचिदप्यंगभावं याति त
र्हि किमिति विद्वद्भिस्तत्समाश्रीयत इति विषयविभागमाह पुण्याय तीर्थसेवा निरयाय श्वपचस
दने निधनगतिः पुण्यापुण्यफलवासस्पर्शाभावे किं तेन ८९ येषां विदुषामपि देहादिसमात्मता
ग्रहः सोऽप्यतेन विगलितः स्वात्मज्ञानचर्चायां च न तथा समाश्वासः तेषामिष्टापूर्तादिधर्मसंग्र
हं कुर्वतामधर्मसंग्रहं वा प्रयागादितीर्थसेवा मरणावसरे देहे परिग्रहः पुण्याय उत्तमलोक
प्राप्तये निश्चलं स्यादेव तथैव श्वपचसदने निधनगतिः अपमयप्राप्तिः निरयाय अवीच्यादिनर
कपाताय एतेवा किमिति न भवेद्देहसमात्मताग्रहस्य विद्यमानत्वात् मरणस्थानानुगुणं भोगम
पिअत्वा शुभाशुभेषु देहेषु जायेत पुनर्म्रियेत चेत्यनवरतजन्ममरणप्रबंधाः देहाद्यात्ममा
निनः स्वात्मज्ञानप्रत्यवमर्शाद्देहादिसमात्मताभिमाने निःशेषेण विगलिते तस्य चित्त
भः स्वभावस्य वासनास्पर्शमात्रेऽपि येहेत्तेसति किं तेन एवं सयतः शुभाशुभकर्मभाजां तीर्थादिपरि
ग्रहः ततस्तेन तीर्थसेवादिना विमलस्य ज्ञानिनो नास्त्युपयोगः यदुक्तमानेवधर्मशास्त्रे।

प॰ यमो वैवस्वतो राजा यस्तवैष हृदि स्थितः तेन चेदविवादस्ते मा गंगां मा गयां गमः इति अत्र हृदयात्मसा
टी॰ न्निध्येव तद्धृदयवर्तिनी यमः सोयं: पूर्णस्वात्ममहेश्वरभावमुपलभ्य संभविता नेषाकर्षणेष तीर्थे
८७ ष्वेवामयागम इति सिद्धान्तः ८४ ननु प्राक्प्रतिपादितं यथा ज्ञानदग्धाणवमायीयकार्ममलस्वरू
पस्यात्मापि तद्रूपातात्स्वरूपस्यस्य एव न पुनर्भवप्ररोहं विधत्ते दग्धबीजमिवाङ्कुरमिति स्वात्मज्ञाना
57 विर्भावसमकाले देहकञ्चुकभंगः स्यैव तर्हि तत्र तत्र मा विधत्तां यत्पुनर्ध्रियमाणे देहादिकञ्चुके बंधे
कथंकारं मत जातधर्मो कुविनस्यात्तत्कुरुतः कथं न संसारीति चोद्यमपवदति तुषकंचुकतुष
मुक्तं तं तंडुलकणं तुषदलान्तरस्थेपि: तंडुलकणस्याङ्कुरे तेन पुनस्तद्रूपतापात्मा तद्वत् कंचुकप
दलीयमुक्तात्संविदश्च संस्कारात् निष्ठस्य पिमुक्तात्मा तस्यपि विवर्जिता भवति ८६ तुषकंचुका
भ्यां तुषमुक्तो विशिष्टो यस्तंडुलकणस्तस्य तुषदलान्तरस्थेपि: प्रागिव पुनस्तत्रैव विन्यासः
स्य यथा तुषदलान्तरस्थेपि: तंडुलकणस्य तद्रूपतया अङ्कुरजननं न हि मेलनस्थितोपि तादात्म्य
गाढवद्भेऽपि न कुरुते यतः शलाकावद्भिन्नावेव तुषतंडुलौ तिष्ठतो न पुनरेककार्यजननयोग्यौ
भवतः तद्वज्ज्ञैव ज्ञानिनः स्वयं संविद्विवेचनना कंचुकपटल्या आणवमलादिकंचुकसम्बन्धात्स्वप ८७

58

स्फुरता अहमेव स्वात्ममहेश्वरस्वभावो विश्वात्मना सर्वदा सर्वत्र स्फुरामीति स्वात्मज्ञानपरिपूर्णी
लेन दार्ढ्यात्मस्फुरता अयमिति अस्यां कञ्चुकपटल्यां चिरकालं शेषवर्तनया देहभावेन तिष्ठन्त्यपि
स्थितासती विमुक्तात्मा अध्वंसत्वेवधा तत्स्पर्शविवर्जिता भवति तस्या देहादिकञ्चुकपटल्याः
स्पर्शः पुण्यापुण्यरूपः कार्ममलोपजनितो यः उपरागः संसाराङ्कुरजननक्षमः लेन विवर्जिता परि
हृता संपद्यते यथा मृत्पटलान्तरे हिमसंपुटलग्नमङ्कुरप्ररोहस्पर्शरहितो भवति इदमुक्तं स्यात्
अज्ञानकारणत्वात्संसारः तत्र समुदितस्वात्मज्ञानदलितकञ्चुकस्य योगिनः संसारहेतुर
ज्ञाने जनितसामग्रीवैकल्यात् नापि तस्य शेषवर्तनया संस्कारवशेन तिष्ठन् अपि देहकञ्चु
कबंधो ज्ञानाग्निदग्ध्या ज्ञानमूलः स्वगतात्मा विभावेन संसारप्ररोहदावमलमिति ज्ञानी ज्ञो
वेत्र वत्तदीयरूपो देहाभावात्तुर्यातीतरूप इत्युभयथा पुनर्न कापि संसारशङ्केति ९६ नन्वेश
षवर्तनया यावच्छरीरावस्थिते योगिसंवेदनमधिगतस्वस्वरूपमपि देहोपाधिकृतमालिन्यस्या
पितावदेशेन विद्यमानत्वात् अशुद्धमेवेति दृष्टान्तेन परिहरति उपालनमणिशिल्पिकल्पितविम
लीभावः समस्तकोपाधेः मलिनोऽपि मणिरुपाधेर्विच्छेदे स्वच्छपरमार्थः ९७ एवं सद्गुरुसा

९२ गाथि सटीक